

Nr 1-2 1989

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1-2 1989 Årg. 10

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund

Biträdande redaktör: Marianne Nejati

Medredaktör för detta nr: Bertil Marklund, Skellefteå

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund

Trattgränd 12

902 62 Umeå

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 90 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05-6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 900 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*.

Omslagsbilden visar en detalj från Olaus Magnus' *Carta Marina* (1539). Skellefteå ligger i bildens mitt.

Laseroriginal från Gigraf

Teckensnitt ITC Bookman 10/12

Tryckt av Goterna, Kungälv 1989

på miljövänligt Scan Matt papper

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1989

GUNNAR WESTIN

Arkeologi och byabeskrivningar i skelleftebygden

Minnen

När detta skrives 1989 är det i det närmaste 25 år sedan jag lämnade min tjänst som landsantikvarie i Västerbottens län. Det var samma år som universitetet i Umeå invigdes och andra mera vetenskapligt inriktade krafter släpptes fria att djuploda Övre Norrlands historia och förhistoria. Den lilla kunskap, som jag då ägde, blev snart föråldrad. Sedan dess har jag endast mycket översiktligt kunnat följa utvecklingen. Ser man på tryckår för de skrifter, som nu är grundläggande för kunskapen om landsdelen från alla möjliga synpunkter, är det 70- och 80-tal. Något på nyare forskning grundat bidrag kan jag därför givetvis ej lämna, men jag har kanske ändå något att komma med som kan ha ett intresse byggt på minnen, erfarenheter, känslor och i någon mån på äldre historiska kunskaper.

Det bör nog också påpekas att även om jag avgick som landsantikvarie släppte jag inte kontakten med Västerbotten. Det blev nu i första hand norra Västerbotten och Skellefteå som blev aktuellt. En försöksverksamhet från

Riksutställningar — mitt nya arbetsfält — förlades 1968 till Skellefteå, härom mera senare.

Med Umeå och det övriga Västerbotten har mina kontakter snarare förtätats sedan jag blivit pensionär. Jag hade ju den oerhörda förmånen, kan jag säga, att vara verksam i länet just när strävandena att få ett universitet på allvar övergick från önskningsar till att bli handling. Från universitetet har man därför stimulerat mig att nedteckna mina minnen om vad som hände och hur jag uppfattade det som skedde. Det är en oerhört stimulerande uppgift, även om det kan ha sina sidor att i mycket hög grad få umgås med de verkande, som till allra största delen har lämnat det jordiska. Jag var en eller en halv generation yngre än de flesta aktiva och det är väl anledningen till att jag lever och kan minnas. Arbetet är inte avslutat och ett nytt uppdrag har kommit från Länsmuseumet, där man vill att jag skall lämna en redogörelse för gammaliaområdets framväxt. Mitt sista uppdrag, som direkt hängde ihop med min tjänst i Västerbotten, avslutades först 1974. Det var redaktörskapet för *Övre Norrlands historia* vars sista delar kom ut detta år.

Det var år 1946, som jag kom till Umeå. Det är alltså ganska länge sedan nu. I mina funderingar på att det kanske skulle vara bra att inte gå och vänta på en framtid på Riksantikvarieämbetet, där jag visserligen var anställd, men där framtiden inte var så klar, understöddes jag av en av mina överordnade, antikvarien Gustaf Hallström. Han hade också en gång gått i Södra Latin. Med hans son Staffan hade jag en gång varit skolkamrat och vi hade lekt i hans hem på Bellmansgatan, där det fanns många spännande saker. Hallström, som ju bl.a. var en stor norrlandsforskare, uppmanade mig att ta kontakt med Ernst Westerlund, som han ansåg vara en man med

stor kunskapskapacitet. Detsamma fick jag höra när jag kom till Umeå. Det var alltså en nödvändighet för mig att snarast inleda bekantskapen med denne märklige man.

Någon bil hade jag inte. Det var ju dessutom strax efter kriget. Jag tog alltså tåget — en ganska lång resa. Jag kan ännu minnas hur imponerad jag blev, när jag såg den katedralslignande sockenkyrkan i Skellefteå dyka upp. Jag följer nu den framställning om vårt första möte som jag skrev i Westerlunds biografi 1975. "Efter ett synnerligen strikt telefonsamtal överenskomms att vi skulle träffas på tidningen Norra Västerbottens redaktion på eftermiddagen. 'Norrän' kom ju ut på kvällen på den tiden så det var lite lugnare på redaktionen, när tidningen gått i press. Dagen var den 9 september 1946. Jag inträdde på redaktionen och där i första rummet satt redaktionssekreteraren Westerlund vid ett ofantligt skrivbord, övermåttat med papper, klipp och matriser. Till vänster utmed ett fönster stod en träsoffa med lock.

Vi hälsade, titulerade och talade om forntidens betydelse. Ernst var just då inne i en forntidsperiod. Han lät-tade också på soffans lock och framtog någon forngrej. Jag kommer inte ihåg vad, ty jag var mera intresserad av att bekanta mig med Westerlund.

Så var tiden inne, när han kunde lämna redaktionen och jag inbjöds att följa med hem och dricka kaffe. Vi vandrade iväg till det röda huset vid Kanalgatan. Jag hade en känsla av att han betraktade mig med ganska stor misstro. Han talade om folk som kom från Stockholm; om de sedan hamnade i Umeå gjorde det inte saken bättre. Han talade om den forskning som bedrevs om särskilt Norrland och som sällan byggde på självsyn och nya undersökningar. För första gången fick jag höra det målande uttrycket att forskningen var 'som att flytta lik i

nya sarkofager'. Hur det var lyckades jag provocera honom att lägga bort titlarna. Det överenskoms att vi nästa dag skulle se på kyrkstaden och så gravar vid Degerbyn.

Isen hade börjat smälta och ett snart trettioårigt samarbete hade börjat."

Vad som låg bakom Westerlunds historiska intresse är det svårt att förklara. Det är nog bara att konstatera att det fanns. Han var född 1900, gick ut sexårig folkskola i Ersmark 1914. Redan 1916 började han skriva bygdebrev o.dyl. i tidningen Norra Västerbotten. 1918 blev han Riksantikvariens ombud i norra delen av Västerbottens län. 1919 blev han journalist vid Norran till 1935, då han blev redaktionssekreterare. Detta var han till 1950, då han blev den förste chefen vid Skellefteå museum. 1926 fick han ett statsstipendium för studier vid Statens historiska museum. Samma år blev han sekreterare i Västerbottens norra fornminnesförening, vilket han var till 1971. 1933 blev han intendent för föreningens samlingar. Något som låg honom synnerligen varmt om hjärtat var Skellefteå kyrkstad. Från 1939 till 1952 var han ledamot i Kyrkstadskommittén, och blev från detta år ordförande i Kyrkstadsstyrelsen, vilket han sedan var ända till 1975.

Med den övriga delen av länet hade han också omfattande förbindelser, bl.a. med Västerbottens läns hembygdsförening där han var vice ordförande 1946-52. Han var också styrelseledamot i Västerbottens läns Hemslöjdsförening. Styrelseledamot i Stiftelsen Folkmåls- och Folkminnesundersökningen i Övre Norrland blev han redan vid dess stiftande 1954. Dess ordförande var han 1968-71, då verksamheten genom riksdagsbeslut övertogs av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Umeå (numera Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet). Från

1972 innehade han en forskartjänst vid Skellefteå museum ända till sin död den 20 augusti 1976.

Bland hans utmärkelser kan nämnas att han 1950 tilldelades Vitterhetsakademiens Gustav Adolfsmedalj, att han 1955 fick Norrlandsförbundets Olof Högbergs-plakett och att han 1968 promoverades till filosofie hedersdoktor vid Umeå universitet.

Westerlund var onekligen en lärd man. Hur han hade kunnat skaffa sig så omfattande kunskaper på många områden har jag aldrig riktigt kunnat fatta. Det var inte utan en viss skamkänsla jag måste konstatera att han lyckades översätta en latinsk text snabbare än jag med mina fyra års gymnasiestudier kunde göra.

I Westerlunds bibliografi redovisas 488 tryckta skrifter, de allra flesta i *Norra Västerbotten*, *Jordbrukarnas föreningsblad* och årsboken *Västerbotten*, men också i många monografier. Det är ju självklart att en så omfattande publicistisk verksamhet har satt sina spår i bygderna. Han var en känd person, som man vände sig till både på tidningen och senare på museet, eller träffade på reportage och studieresor ute i området. Förståelsen för vad museifolk hade för sig var verkligen stor ute i de nordvästerbottniska bygderna. Kunde man också anknyta till bekantskap med Westerlund underlättade detta umgänget. Om det nu beror på Westerlunds uppfostrande gärning eller något annat måste jag konstatera att umgänget med folk alltid varit mycket lättamt i dessa trakter.

Utom de tryckta skrifterna finns också ett stort antal otryckta utredningar arkiverade, de flesta i Skellefteå museum. Jag tänker då i första hand på de by- och bygdebekrivningar, som han särskilt under senare år sysslade med. De uppgår till omkring 30. Härvid kommer vi in på en sida av Westerlunds verksamhet, som visade sig

mycket betydelsefull. Han hade ett lättsamt sätt och hade goda möjligheter att komma i kontakt med folk. Detta hade han stor nytta av i samband med studiecirkelar, som han i allt större omfattning stod för. Här hade han stora möjligheter att av deltagarna skaffa in upplysningar som var av betydelse för undersökningarna. Sådan verksamhet förekommer väl lite här och där, men den westerlund-ska verksamheten var på inånga sätt föredömlig. Det var kanske den starkast drivande orsaken till att Riksutställningar, som i sig var en statlig försöksverksamhet, mera grundligt ville studera den westerlund-ska studieverksamheten och i övrigt få i gång samarbete med ett inte alltför stort landsortsmuseum. Riksutställningar förlade så ett kontor till Skellefteå, det enda utanför Stockholm. Det gällde ju att finna vägar att nå en större allmänhet och kunna finna möjligheter att aktivera denna. Här växte nu fram sättet att samla de gjorda erfarenheterna i utställningar. En mycket god hjälp i detta arbete fick Riksutställningar i Vuxenskolan med dess föreståndare Eivor Andersson, som även sedan Riksutställningar lämnat trakten satt i gång många lyckade studiecirkelar efter detta recept. Det må anmärkas, att det inte dröjde länge sedan Riksutställningar börjat sin verksamhet i Skellefteå, förrän även Riksteatern hörde av sig och bildade den s.k. Västerbottensensemblen. Även Rikskonserter kom. Tillsammans delade vi på ett hus i staden.

Det var inte endast Skellefteå museum, Riksutställningar och Vuxenskolan, som idkade studiecirkelverksamhet om trakten. Även ABF satte igång med sådan verksamhet, något som resulterade i en bok med namnet *När arbetarrörelsen kom till Skellefteåtrakten*. Redaktör var den framlidne rektorn vid Medlefors folkhögskola John Olofsson.

Studieinstruktören Eivor Andersson var som styrelseledamot engagerad både i Västerbottens norra fornminnesförening och i Stiftelsen Skellefteå museum. Som ordförande i fornminnesföreningen tog hon kontakt med mig och uttryckte sitt intresse för att man på något sätt skulle kunna aktualisera kunskapen om Westerlunds byundersökningar. De var ingalunda glömda utan riskerade snarare att nötas upp av alla som ville studera dem. Bästa sättet vore nog att försöka publicera åtminstone några av dem. Hon undrade då om jag som ändå var med på den tiden då det begav sig, skulle vilja övervaka redigering och publicering. Det tyngsta arbetet skulle utföras av antikvarien Annika Hallinder på museet. Jag var naturligtvis intresserad av förslaget och på så sätt publicerades, med Västerbottens norra fornminnesförening som utgivare, *Byar och Folk*, del I *Ersmark* 1982. Del II *Ragvaldsträsk* och del III *Yttervik* utkom 1984. Vid redigeringen följdes Westerlunds text i största utsträckning. I stort sett var det hans bildmaterial som användes. Det blev faktiskt påfallande bra i tryck.

Om det var för mina insatser som redaktör eller om man hade i minnet mina tidigare verksamheter inom området vet jag inte så noga, men jag blev mycket glad och tacksam när Västerbottens norra fornminnesförening utnämnde mig till hedersledamot med ett mycket fint och konstnärligt diplom.

I den tidigare redogörelsen har intresset i stort sett knutit sig till Ernst Westerlund och vad han uträttade i både gärning och skrift. Det var onekligen han som var den mest framträdande kulturhistorikern i skellefteåtrakten från 1920-talet fram till 70-talet. Efter denna tid får Skellefteå Museum utökade resurser. Dess verksamhet har jag dock i stort sett lämnat utanför berättelsen.

Alldeles ensam var Westerlund ingalunda även om det mest är hans verksamhet som lever i minnet och är skriftligen dokumenterad. Söker man i minnet är det många personer som framträder. På det organisatoriska planet är det särskilt advokaten Sten Palmgren, som under en lång följd av år var ordförande i Norra fornminnesföreningen. En efterföljare till honom är och var advokaten Ulf Berglöf. Dennes aktiva engagemang i de museala frågorna har varit betydande även utanför länet. Med särskild tillfredsställelse minns jag journalisten vid Västerbottens Folkblad Carl-Ola Andersson. Tyvärr gick han bort vid ganska unga år. Genom sin släktskap hade han kontakt med en gammal sjöfarare, som i en förnämlig handskrift berättade om sina sjöäventyr, som just inföll under en tid, då Västerbotten var utgångspunkt för en omfattande världsomspännande sjöfart med segelskepp, i många fall byggda i länet. Utmärkta teckningar av skepp ökar i hög grad skriftens värde. Skriften utgjorde underlaget för en mycket värdefull artikel i årsboken Västerbotten.

En man av något komplicerad läggning, tyngd av en viss kroppslig ofärdighet, var grosshandlaren Svante Lundell, en gång en känd skellefteåprofil. Han var livligt verksam i Norra fornminnesföreningens arbete. Han skrev också en del artiklar om olika kulturhistoriska ämnen. Hans största intresse var nog inriktat på de gamla förbindelserna med Finland och då närmast Österbotten. Han hade också en omfattande affärsverksamhet med Finland och hade goda förbindelser med många människor på den andra sidan Bottenviken, vilket bl.a. gav god avkastning i manifesterandet av de bottniska förbindelserna, med t.ex. österbottniska dagar, som bl.a. hölls i Lövånger. I samband med dessa, men också på

annat sätt, kom jag där i kontakt med framstående företrädare för kulturella intressen. Jag kan nämna namn som H. N. Broman, O. Brandt och K. B. Larsson och även kyrkoherden J. Hedquist. Det var många fler på denna aktiva ort, som samlades kring uppgiften att rädda den gamla kyrkstaden. Verksam i räddningsarbetet var i hög grad rektorn Gustav Renman, som också intill senaste tid varit värd och föreståndare i den räddade kyrkstaden.

Men om vi återvänder till Skellefteå fanns där en man som bör omnämnas och som faktiskt åstadkom mycket. Jag tänker då på läraren Torsten Tegby. Han var en man med vittgående intressen både inom politik och på andra områden. Han var även religiöst förankrad i föreningsrörelsen. Hans verksamhet var kanske en smula rörig och inte så lätt att uppfatta men icke desto mindre i många stycken framgångsrik. Som involverad i stadens kulturpolitik stod han bl.a. bakom en viss utgivning av skrifter rörande äldre förhållanden. Jag uppskattade honom kanske inte minst genom att han, som företrädare för Skellefteå stad, övertygade mig om att det var riktigt att förlägga Riksutställningars försöksverksamhet till Skellefteå, till vilken han också på många sätt gav sitt stöd.

Efter denna utveckling blir det nog nödvändigt att en smula återvända till Westerlund. Något som från långt tillbaka låg honom varmt om hjärtat var flintyxfynden i Bjurselet i Byske socken. Han var bedrövad över att några riktiga undersökningar där inte hade kommit till stånd. Han hade skrivit en del om dem och de hade bl.a. uppmärksammats av den danske forskaren C. J. Becker, som genom förbindelse med Westerlund kunde redovisa dem i en sammanställning i *Acta Archaeologica* 1952.

Jag hade inte gjort mycket mera än besett fyndplatsen och uttalat mitt intresse.

Det pågick omfattande arkeologiska inventeringar i länet under 50-och 60-talet genom Riksantikvarieämbetet. Dessa hängde emellertid samman med de pågående vattenregleringarna för att få fram elkraft. Det rörde sig mest om sträckor som skulle överdämmas och gav väl på så sätt en ganska ensidig bild av traktens fornhistoria. Där var ingen hjälp att hämta.

Men något kom i alla fall att hända. Om detta låter jag docenten Hans Christiansson själv berätta. Vi hade i flyddatid arbetat en hel del tillsammans och hållit kontakt under åren. Så här berättar han i Skellefteå museums Meddelanden, XLVII, 1985, *Finn Forntiden*:

1959 på hösten kom jag till Umeå. Det var Gunnar Westin, som redan tidigare sökt övertala mig att komma till Västerbotten, som förde mina vägar hit upp. Nu hade jag i maj 1959 blivit färdig med min avhandling och disputerat för doktorsgraden. Avhandlingen behandlade inte norrländska problem utan slingorna på runstenar i Sydsandinavien. Men intresset för nordligare områdets arkeologi och kulturhistoria fanns där efter grävningar i Varanger i början av 1950-talet samt som ledare för expeditionerna till Spetsbergen 1955 och 1960.

Det var utifrån dessa premisser forskningsprojektet Nordarkeologi kom att växa fram under min ledning men i ständigt samarbete med Skellefteå Museum och delvis Norrbottens Museum samt de arkeologiska institutionerna vid Uppsala och Stockholms universitet.

Om Hans Christiansson kanske jag skall säga att han under någon tid in på 1960 var min medarbetare på Länsmuseum. Han var då i ett sammanhang under Skytteanska Samfundets beskydd föreläsare vid en kurs om

nordskandinavisk arkeologi. Denna kurs gav anledning till att Folkuniversitetet vid Uppsala universitet förlade en avdelning till Umeå med Christiansson som sekreterare och ledare och mig som ordförande. Detta folkuniversitet fick så småningom Umeå som hemort. En del av dess kursverksamhet övertogs så småningom av universitetet. Jag återgår till att citera Christiansson.

Västerbotten låg så att säga mitt emellan dessa nordliga och sydliga intressesfärer för min forskning. Men det fanns skäl som gjorde att jag verkligen intresserade mig för Norrlands förhistoria. Man visste ju ytterst lite om Norrlands äldsta tid överhuvud taget och jag ansåg att där fanns oändligt mycket att göra för att ge en ny bild av detta väldiga område. Speciellt var jag intresserad av flintfynden från Bjurselet och Kusmark. Genom utgrävningar i Bjurselet där det också påträffats knivar av skiffer samt s.k. norrbottniska hackor skulle man kunna få en bas för datering av fyndmaterialet från andra platser från "Bjurseletid" ca 2000 f. Kr., men där den daterande flintan saknades. Vid den tiden var det som flintyxorna hade importerats från Sydsandinavien till norra Västerbotten. Därom fanns ingen tvekan. Det var däremot ytterst få kontaktpunkter, som fanns för att datera mängden av pilspetsar, skrapor, yxor osv. av inhemskt material, såsom kvarts, kvartsit och skiffer. Bjurselet kunde av den anledningen bli en "nyckelplats" för stenåldersforskningen i Norrland.

Men arkeologerna undrade också vad som låg bakom denna tydliga omfattande, långväga transport av flintföremål. Flintan fanns ju överhuvud taget ej norr om Skåne.

Varför hade man då aldrig gjort några undersökningar på dessa västerbottniska fyndplatser för flintyxor? Varför hade så få arkeologer besökt fyndplatserna? Antagligen tyckte man att norra Västerbotten låg för avlägset från Stockholm och Uppsala, där de arkeologiska forskningsresurserna fanns. [...]

Jag ansåg, livligt understödd av Ernst Westerlund och Gunnar Westin, att enda möjligheten att få slut på allt gis-

sande var att göra en fältundersökning i Bjurselet. Åtminstone i form av en provgrävning.

Hos Västerbottens läns museum fanns ett anslag för undersökning av kuströsen. Dessa medel var beviljade av dåvarande Humanistiska Fonden. Gunnar Westin lyckades få dem överförda att gälla för en undersökning i Bjurselet.

Det var alltså så det började 1962 med en liten provundersökning beräknad för omkring två veckor. Men annat blev det. Flera andra områden av liknande natur upptäcktes och anslag från olika håll kunde erhållas. Även Västerbottens läns landsting med den nästan legendariske Gösta Skoglund trädde in i bilden. Många artiklar har skrivits om dessa märkliga fynd. Två avhandlingar har sett dagens ljus, den sista 1988 av Kjel Knutsson, *Making and using stonetools*, med disputation i Uppsala, där jag f.ö. var närvarande. Spridda undersökningar fortgår. Nu väntas emellertid på en sammanfattande sammanställning i flera band med Hans Christiansson som editor.

Om denna stora och epokgörande undersökning som startades i mycket liten skala en sommardag 1962 skriver Hans Christiansson i *Skelleftebygdens historia*, del 3, *Den förhistoriska utvecklingen under 7000 år* av Noel Broadbent.

Vi skall nämna att över 100 arkeologer från tio olika länder deltagit i Nordarkeologis utgrävningar i Skellefteområdet. Lång och minsann inte alltid lätt har vägen varit från att veta just ingenting till en alltmer klarnande bild av hur människorna har haft det här i Skellefetrakten under gångna århundraden och årtusenden.

Genom de arkeologiska utgrävningarna i Bjurselet, Strandholm, Lundfors, Falmark, Garaselet och andra platser har Skellefteå kommun fått en forntidsbakgrund med

tidigare oanade fasetter. Det är få kommuner i vårt land där man fått fram så mycket modernt vetande om hur forntidens människor levde och verkade i "uråldriga" tider, som just här i Skellefteå. Det är resultat av betydelse inte bara lokalt utan i många avseenden för hela Nordens förhistoria.

Genom dessa undersökningar har onekligen skellefteåtrakten fått en särställning i den norrländska arkeologin. Grunden för dessa undersökningar är flintyxorna och det var också dessa, som en gång som det första fyndet efter norrlandskusten väckte uppmärksamhet i en vidare krets. Fyndet hade gjorts i slutet av 1820-talet och vi får märkligt nog en redogörelse därom medan det ännu är fåsagt. Om detta skriver Christiansson i den förut nämnda *Finn Forntiden*:

Den som lämnar denna redogörelse är den av Vitterhetsakademien utsände upptecknaren av fornminnen och kulturhistoriska lämningar i Norrland, prästen Nils Johan Ekdahl, som kommer upp till Skellefteområdet. Som en passus i sin lysande prästkarriär får han med statsmedel företaga resor mellan 1827 och 1830 i Norrland "förnämli-gast med avseende på historien och antikiteterna".

Ekdahl kallades ofta "kalvskinnsprästen" för att han frågade efter gamla handlingar skrivna på kalvskinn, dvs. pergament. Ekdahls rapport om detta fynd och mycket annat finns i Vitterhetsakademiens arkiv.

Intresset för forna tider är gammalt i skellefteåtrakten. Detta tog sig 1882 uttryck i att häradshövdingen A. F. Ekewall genom ett upprop samlade ett antal för saken intresserade personer på det gamla nu tyvärr rivna Stadshuset och bildade Västerbottens läns fornminnesförening. Denna fortlevde som länsförening till 1886, då det beslöts att föreningen skulle verka i två avdelningar,

den norra och den södra. Så lades grunden till Västerbottens norra fornminnesförening, som nu har kunnat fira sitt 100-årsjubileum och är en av de äldsta i landet. Den södra blev så småningom grunden för Västerbottens läns hembygdsförening, men det är en annan historia.

Ekewall var en stor "fornälskare" och gjorde ganska många undersökningar, som väl dock knappast var epokgörande. Ekewall var god vän med den blivande riksantikvarien Hans Hildebrand, som han lyckades övertala att besöka skellefteåtrakten. Han utförde där den väl första strikt vetenskapliga undersökningen på det stora gravfältet vid Yttervik i Bureå socken.

Till Bureå och därmed skellefteåtrakten har en verklig förgrundsfigur i den svenska fornforskningens historia, nämligen Sveriges och världens förste riksantikvarie Johannes Bureus, en påtaglig anknytning. Han föddes 1568 och avled 1652. Hans mor hette Magdalena och var dotter till kyrkoherden i Skellefteå, Anders Olavi, och dennes hustru Anna. Anna tillhörde den gamla väl kända norrländska Bureätten. Johannes Bureus besökte sin mors och mormors trakter. Han var väl medveten om sin härkomst. Han intresserade sig bl.a. mycket för den plats, som gått till eftervärlden som Bure kloster.

När man så här lägger ihop många fakta, måste man konstatera att det är något visst med norra Västerbotten. Mitt hjärta har alltid legat trakten nära. I tider av mödor och besvär har jag kunnat söka mig dit och kanske funnit en viss ro i den bibelsprängde Ernst Westerlunds trösterika ord: "De ogudaktiga flyr, om ock ingen förföljer dem." Orden kanske var mer lugnande än trösterika.

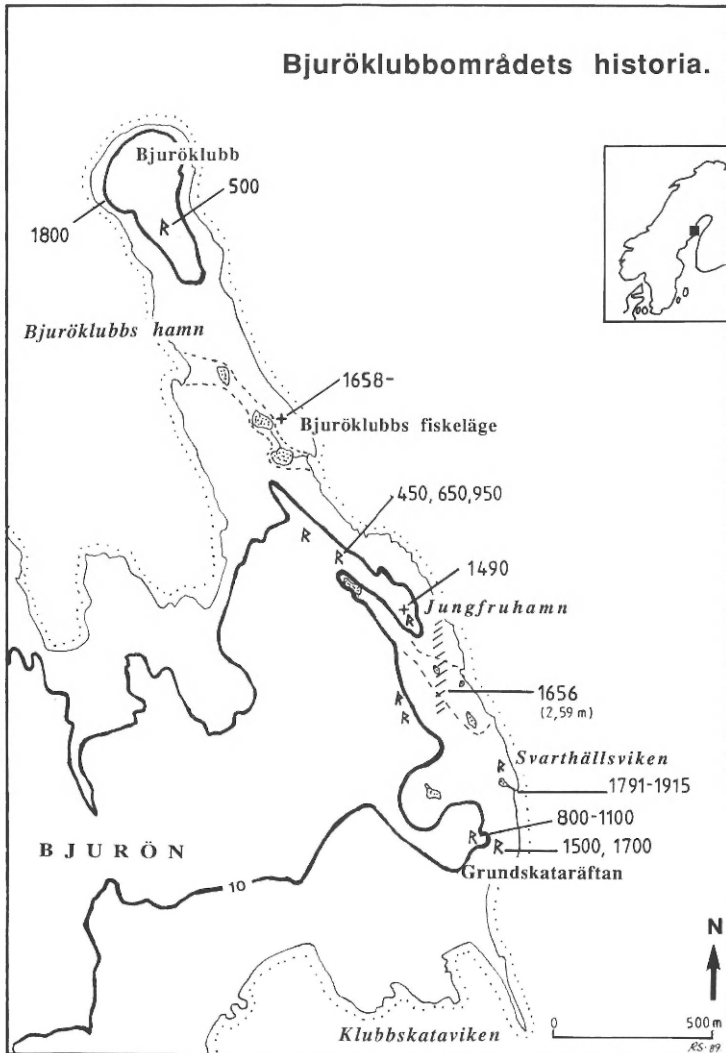

NOEL D. BROADBENT

Bjuröklubbs arkeologi

De 45 meter höga klipporna på Bjuröklubb utgör ett viktigt landmärke för sjöfarare utefter det för övrigt flacka västerbottniska kustlandet. Genom sitt framskjutet östliga läge på kusten valdes Bjuröklubb som gränslinje mot Ryssland 1323. I generationer har fiskare och säljägare utgått ifrån dess naturhamnar och uddar för att snabbt komma åt fiskegrunden på hösten och sälisen på senvintern. Den bäst kända beskrivningen av Bjuröklubb gjordes av Olaus Magnus 1555: "en klippa ute i hafvet, af folket kallad Bjuraklubben, hvars högt uppskjutande hjässa ter sig för aflägsna seglare såsom bestående av tre spetsar med utseende av en krona". Han omtalar det rika fisket vars produkter torkas på de svarta hällarna eller "...upphänges på stakar eller utsträcker på hässjor ... för att torkas af sol och luft". Dessa varor användes till hushållsbruk, till vinstgivande affärer eller för utbyte mot säd.

Bjuröklubbsområdet är rikt på fornlämningar byggda av sten som kan kopplas till fisket under 1500-talet. Förutom ett gammalt hamnläge finns gästgårdsrösen, som fungerade som stöd för nätstolpar och hässjor, samt även större rösen som kan antas ha fungerat som stöd för resta sjömärken; möjligen de tre spetsarna som Olaus Magnus nämner? De gåtfulla labyrinterna, som förekommer i stora mängder på uddar och skär utmed bottniska kusten, kan också kopplas till 1500-talet

Karta 1. Karta över Bjuröklubb med 10-meterskurvan motsvarande strandlinjen under vikingatiden. Siffrorna anger dateringar framtagna inom forskningsprojektet Säljägarkulturer i Bottniska viken.

(Broadbent 1988). Men trots den livliga ekonomiska aktiviteten under senmedeltiden i norr tillhör de flesta arkeologiska lämningarna på Bjuröklubb en tidigare epok — järnåldern. Den mest karaktäristiska fornlämningstypen är tomtningen, en enkel rund eller fyrkantig hyddgrund. På Bjuröklubb är de särskilt vanliga i området nedanför och söder om fyren, och på ett stort klapperstensfält i södra delen av Bjurön, Grundskataräften (karta 1).

Någon systematisk arkeologisk undersökning av dessa lokaler hade aldrig tidigare gjorts, trots noggranna inventeringar i Lövånger på 40-talet (Hallström 1942-49). 1985 påbörjades ett tvärvetenskapligt projekt vid Umeå universitets Center för arktisk kulturforskning, och systematiska arkeologiska utgrävningar gjordes på Bjuröklubb och andra strategiska lokaler efter kusten: öarna Snöan, Stora Fjäderägg och Stor-Rebben.

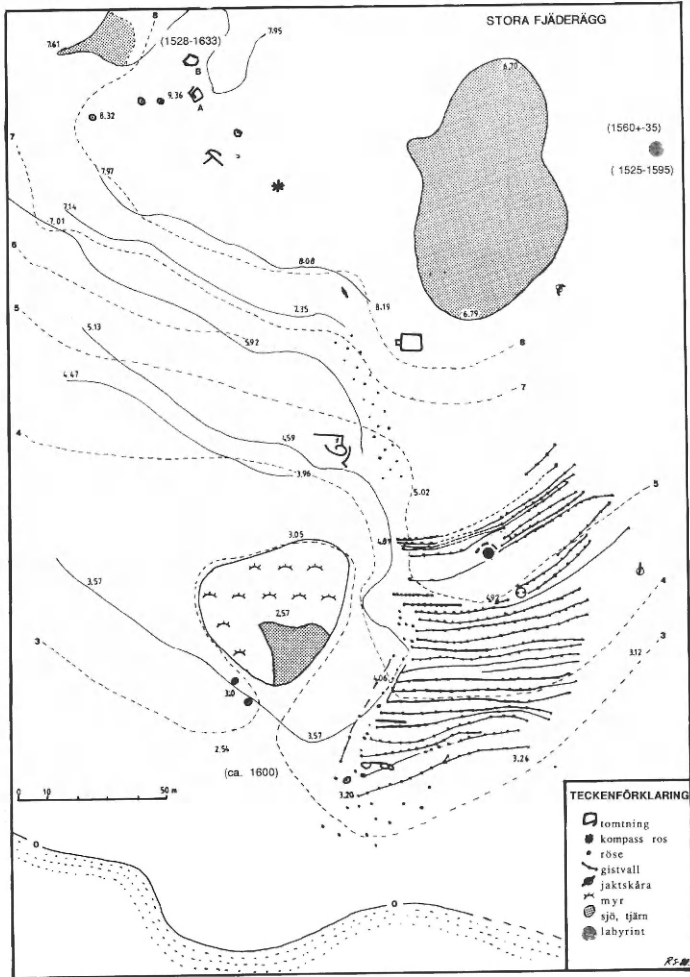
En självklar utgångspunkt för kulturhistorisk forskning i kusttrakter är strandlinjedatering. Strandförskjutningen erbjuder stora möjligheter för arkeologer, historiker och språkhistoriker, men metoden måste tillämpas kritiskt. En datering av en viss strandnivå är inte nödvändigtvis daterande för anläggningar på nivån. De kan ha byggts senare. En strandförskjutningsdatering kan därför endast ge en högsta möjliga ålder — dvs. en lämning kan inte ha anlagts under vatten! Beskrivande ortnamn som kopplas till vissa bestämda topografiska förhållanden och nivåer ger ytterligare logiska hållpunkter (Edlund 1988). Inom arkeologin kan man dessutom utnyttja kemiska, osteologiska och fysikaliska metoder för att säkra sambandet mellan en fornlämningstyp och en strandnivå.

Kustlokalernas höjd över havet har haft stor betydelse för tolkningen av olika lämningars ålder och funktion.

De ovan nämnda tomtningarna ligger i huvudsak mellan 10 och 20 meter över havet på Bjuröklubb. De är oftast byggda i klapperstensområden på uddar och höjder och utan direkt samband med hamnlägen. Detta skiljer dem både fysiskt och funktionellt från de medeltida fiskehamnarna. Tomtningarna är som regel grupperade på strandvallar och ser ut som små samhällen med 5-6 hyddor. De nyttjades möjligen av båt- och jaktlag. Detta är särskilt påtagligt på Grundskataräften. De olika konstruktionerna har olika funktioner som i sin tur bestämde var de byggdes och användes. Strandlinjen på vikingatiden ligger idag ca 10 meter över havet och kol-14-dateringarna bekräftar att de flesta tomtningarna i Västerbotten tillhör vikingatiden (800-1100 e.Kr.), 500 år äldre än Olaus Magnus beskrivning av Bjuröklubb. Men hyddorna ligger sällan direkt på 10-metersnivån utan oftast 2-3 meter högre och på betryggande avstånd från dåtidens strand. En del ligger så högt som 20 meter över havet, där utsikten mot havet var bäst. De äldsta tomtningarna har faktiskt hittats på 15-17 meter över havet och har kol-14-daterats till 400- och 500-talet. De är de äldsta kända järnåldershusen i övre Norrlands kustland och hör med största sannolikhet ihop med en agrar bebyggelse i Västerbotten. Ben av vikaresäl har hittats i tomtningarnas härdar, och sälfångst var nog en viktig binäring i den norrländska järnåldersekonomin. Man har exempelvis hittat sälben på järnåldersgårdarna vid Gene i norra Ångermanland (Ramqvist 1983). Säljägarna på Bjuröklubb kan, enligt min mening, bäst förstås som lokala fångstmän som hade sina gårdar i närliggande trakter — de bördiga sedimentdalarna i Skellefteå, Bureå och Lövånger. En kol-14-datering från Mångbyn ovanför Lövånger visar att där funnits bebyggel-

se under 900-talet. Det fanns ingen anledning för österbottniska säljägare att utnyttja den västerbottniska kusten under denna tid, och pollenanalyser tyder på att jordbrukare expanderade norrut under denna period (Engelmark 1976). Flera intressanta ortnamn, inklusive *Lövånger*, kan dateras till 500-talet (Holm 1943). Femtonmeterskurvan är nog så intressant i detta sammanhang (Edlund 1988). I ett försök att rekonstruera fångstmetoderna analyserades både ben och makrofossiler. Ben av vikaresäl dominerar helt, och förkolnade rester av bl.a. mogna kråkbär tyder på att man varit där på hösten. Den mest framgångsrika fångstmetoden under denna årstid är nätfångst, en metod som kunnat beläggas redan under stenåldern i Västerbotten (Broadbent 1979). Denna fångstmetod var vanligast även under historisk tid (Kvist 1987). Sälbåten och långfålan nådde Västerbotten betydligt senare (1500–1700-talet), och var i många delar ett lån från Finland.

Intressant nog finns spår av både västerbottniska och österbottniska säljägare på Bjuröklubb i form av jaktskåror, skydd byggda av sten som ligger längst ner på klapperstensfältet vid Grundskataräften, och ett femtiotal inristningar vid Svarthällsviken. Österbottniska fångstmän högg in sina namn, datum och bomärken på de svarta hållarna under tidiga majmånader mellan åren 1792 och 1915. De var på väg hem efter en upp till tre månader lång segling längs Bottniska viken på sina årliga färfärder. Dessa lämningar kan kopplas till en senare jaktteknologi med skjutvapen och speciella sälbåtar i centrum. Denna jakt har mycket litet gemensamt med den äldre lägesbaserade nätfångsten som präglade järnåldern. Järnålderns fångstmetoder var mer lika stenålderns, som byggde på kollektiva fångstsystem — fångstgropssystem i

Karta 2. Karta över undersökningsområdet på ön Stora Fjäderägg. Ett stort fält med s.k. gistgårdsrösen ligger vid en avsnörd hamnbassäng. En kol-14-datering av en hyddgrund (kalibrerad enligt årsringar), en lavdatering av en labyrint och en landhöjningsberäkning visar att hamnen nyttjades under 1500-talet. Den är således samtidigt med Jungfruhamn på Bjuröklubb.

inlandet och nätsystem vid kusten. Intresset för säljakt-
en var inte i huvudsak handeln, utan späck för belys-
ning, kött för konsumtion och hudar för klädsömnad.

Jungfruhamn på Bjuröklubb har genom lavdateringar
och landhöjning daterats till 1490-1656. En bogårds-
mur tyder på att ett fiskarkapell låg här. När hamnen
blev för grund flyttade man till Bjuröklubbs fiskeläge,
vars kapell anlades 1658. Jungfruhamn tillhör Olaus
Magnus-perioden, och då hade fisket fått stor betydelse i
norra Europa. Flera liknande hamnar har daterats inom
vårt forskningsprojekt. På ön Stora Fjäderägg finns en
stor koncentration av gistgårdsrosen, vilka ligger i långa
rader intill en nu helt avsnörd hamnbassäng (karta 2).
En kol-14-datering på en grund ger 1528-1633, en laby-
rint lavdaterades till 1525-1595 och inloppet till hamn-
en grundades upp ca 1600. Detta fiskeläge måste såle-
des vara delvis samtida med Jungfruhamn. På ön Snöan
finns spår av minst sex hamnar; en i mitten av ön har
kol-14-daterats till perioden 1414-1633 och var troligen
mest aktiv under 1500-talet. Liksom på Bjuröklubb
finns stora mängder tomtningar på högre nivåer både på
Stora Fjäderägg och Snöan. Jungfruhamn ligger mitt
emellan de två största tomtningslokalerna på Bjurön,
men även mitt emellan de två skilda sälfångstperioderna.
Att döma av kol-14-dateringarna övergavs tomtningslo-
kalerna under 1300-talet, och man kan misstänka att en
anledning var medeltidens ändrade näringsformer och
merkantila intressen. Strömmingsfisket under hösten
kan ha konkurrerat med den gamla sälfångsten, och den
nya teknologien gjorde isjakten mer produktiv och mind-
re farlig. Båtarna kunde dessutom användas i handels-
syfte. De historiska källorna visar att Österbotten spela-
de en ledande roll inom denna utveckling (Kvist 1987). I

alla händelser var behovet av hamnar och sjömärken påtagligt utmed "Norrlandsleden" (Westerdahl 1989). Minst fyra hamnar låg på Bjuröklubb. Mitt bland de gamla tomtningarna på Grundskataräften byggde man stora rösen som efter en noggrann utgrävning tolkats som stöd för sjömärken. Även en labyrint byggdes där. Med hjälp av lavtillväxt kan de dateras till 1500-talet. De flesta labyrinterna i Västerbotten har med samma metod kunnat dateras till 1450-1850 — stömmingsfiskets glansperiod i norr. En annan anläggningstyp som undersökts på Grundskataräften är den s.k. ryssugnen. Ryssugnar är tolkade som bakugnar och en kol-14-datering pekar på ca 1700 — tiden för den ryska invasionen. En annan ryssugn daterades dock på Snöan till 1400-talet, så denna östliga baktradition har nått Västerbotten långt före ryssarnas krigshärjningar. Bjuröklubb ger en verklig provkarta på en mängd fornlämningstyper som förekommer utmed hela den bottniska kusten. Bjuröklubb har utnyttjats kontinuerligt från 400-talet och framåt. Den viktigaste kulturhistoriska förändringen ägde rum under 1200-1400-talet, då en äldre lokal fångsttradition förvandlades och absorberades av en större merkantil, teknologisk och ideologisk värld. Säljakten har idag helt upphört och fisket har nästan försvunnit, men fornlämningarna, som översållar kustens uddar, öar och skär, vittnar om fiskets, jaktens och handelns betydelse under forna tider.

Litteratur

- Broadbent, N., 1979, Coastal Resources and Settlement Stability. Uppsala universitet. Inst. för arkeologi, Uppsala.
- Broadbent, N., 1988, Järnåldern och medeltidens säljägare i Övre Norrlands kustland. I: Arkeologi i Norr 1. Arkeologiska institutionen, Umeå universitet, s. 145-164.
- Edlund, L.-E., 1988, Några maritima perspektiv på det botteniska ortnamnsförrådet. I: Det maritima kulturlandskapet kring Bottenviken. Artiklar och studier från Bottenviksprojektet, Umeå, s. 92-150.
- Engelmark, R., 1976, The Vegetational History of the Umeå Area During the Past 4000 Years. Early Norrland 9, Stockholm, s. 75-111.
- Hallström, G., 1942-49, Lövsångers sockens forntid, belyst av fynd och fornlämningar. I: Lövsånger I-II. En sockenbeskrivning, Umeå.
- Holm, G., 1943, Sockennamnet Lövsånger. I: Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1943, Lund, s. 3-8.
- Kvist, R., 1987, Sälvfångsten i Österbotten och Västerbotten 1551-1610. En översikt och problemställning. Center for Arctic Cultural Research. Research Reports 3. Umeå University, Umeå.
- Ramqvist, P. H., 1983, Gene. On the Origin, Function and Development of Sedentary Iron Age Settlement in Northern Sweden. Archaeology and Environment 1. Dept. of Archaeology. University of Umeå, Umeå.
- Westerdahl, Chr., 1989, Norrlandsleden I. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIV. 1988-1989, Härnösand.

ULF LUNDSTRÖM

Birkarlar och handelsplatser i Skellefteå socken

Flera forskare vill se en gräns genom Skellefte-Byske-trakten mellan ett finskt inflytande i norr och ett svenskt i söder. Phebe Fjellström har i olika arbeten pekat på faktorer som antyder existensen av denna gräns. Området utgör ett gränsland mellan Pite lappmark i norr, där birkarlarna hade hand om beskattningen av samerna samt skötte handeln med dem, och Umeå lappmark i söder. Samerna i Umeå lappmark kallades *konungslappar* och de skattade direkt till kronan via lappfogdar. Umeå lappmark verkar alltså vara närmare knutet till svenska kronan än lappmarkerna norr därom. Vissa materiella företeelser har sin sydgräns i skelleftebygden såsom kloalen, karsinapatan och lucksängen.¹ I Degerbyn vid Skellefteälven hade man f.ö. en karsinapata år 1834 enligt ett bystämmoprotokoll. Den benämndes *karsinabyggnad*.

Lars-Erik Edlund belyser gränsen genom skelleftebygden utifrån ortnamnen. Ett bynamn som *Kinnbäck* i Byske socken kan enligt honom vara av finskt ursprung. Söder därom finns det gamla, ibland urgamla, nordiska ortnamn.²

I ett dokument från 1327 uppläts området mellan Skel-

lefte och Ule älvar till kolonisation. Detta kan tyda på att gammal svensk bebyggelse slutade vid Skellefte älv.³ Själv har jag i ett arbete om båttyper i norra Västerbotten observerat en skillnad i båttyper mellan Byske socken i norr och Skellefteå socken i söder.⁴

Men det finns andra antydningar till denna gräns. I Stockholms stads tänkeböcker ges under slutet av medeltiden många notiser om kontakter mellan nuvarande Norrbotten och huvudstaden. Många handelsmän från Norrbotten bedriver handel på Stockholm och de blir till och med borgare där. Kontakterna med nuvarande Västerbotten verkar vara blygsammare. Skellefteå socken nämns ytterst sparsamt i tänkeböckerna.

Handelsförbindelser mellan Uppsala och Skellefteå

Under 1540-talet hade Gustaf Vasa tänkt förbjuda landsköpet i Sverige. På ett möte i Stockholm 1546 träffades representanter för handelsmän i Stockholm och Uppsala för att bestämma hur många skutor som skulle skickas till Bottenviken nu när landsköpmännen hade avskaffats. Till Torneå och Kalix, som räknades som en hamn, skulle man skicka tre skepp från Stockholm och lika många från Uppsala, till Piteå och Luleå, som också räknades som en hamn, skulle skickas två skepp från Stockholm, till Skellefteå och Lövånger fyra skepp, varav tre från Uppsala och till Bygdeå-Umeå fyra skepp, varav även här tre skepp från Uppsala. Det verkar som om kontakterna mellan Uppsala och nuvarande Västerbotten

var livliga medan Piteå och Luleå socknar handlade med Stockholm. Handeln mellan Västerbotten och Mellansverige verkar alltså vara livligare än vad Stockholms stads tänkeböcker ger vid handen.⁵

Att nuvarande Västerbotten låg inom Uppsalas handelsområde kan möjligen vara ett tecken på att området under längre tid varit knutet till svenska riket, i alla fall under den tid då Uppsala var religiöst och politiskt centrum i riket. Kanske knöts nuvarande Norrbotten senare till svenska staten, under den tid då Stockholm var dominerande stad i Mälardalen.

Förbindelserna mellan Skellefteå och Uppsala stöter man även på i andra handlingar. Kyrkoherden i Skellefteå, Johannes Petri, anklagas 1571 av två uppsalaköpmän, Olof Clementsson och Nils Eriksson, för olaga köpslagan. Johannes Petri skriver till riksföreståndaren Sten Sture d.y. och menar att anklagelsen är oriktig. I brevet intygar Erik Larsson vilka goda vitsord allmoget sin kyrkoherde. Att två uppsalaköpmän anklagar kyrkoherden för olaga handel torde tyda på att de hade handelsintressen i socknen.⁶ Olof Clementsson kan vara identisk med den person med samma namn som arrenderade kronofisket Bomansforsen (nuvarande Krångfors) i Skellefteälven år 1525. Han arrenderade fisket tillsammans med kyrkoherden Johannes Petri. Är personerna identiska, vilket får anses troligt, betyder det att uppsalaköpmän hade intressen i laxfiskena i socknen. Samma intresse för fiskena i Övre Norrland finner man hos andra stormän från södra Norrland och Mellansverige vid samma tid.⁷ År 1544 skriver kyrkoherden i Skellefteå, Andreas Olai, att han haft ett fiske i Bomansforsen i Skellefte älv. Nu tillkommer fisket Johan Persson i Fituna, söder om Stockholm. På den norra sidan om Bo-

mansforsen äger kronan allt fiske. På den södra sidan finns 17 lotter, av vilka kronan äger 15, den sextonde äger Johan Persson och den sjuttonde ägs av hospitalet. Johan Perssons hustru hade erhållit fisket som arv.⁸ År 1568 var Nils Albrektsson i Myckle, Clement Olsson i Stämmingsgården, Anders i Medle och Peder Olsson i Degerbyn anställda som kungens laxfiskare i Bomansforsen. De erhöll en del av tiondet till sin förtäring.⁹

Bonden Jon Djäken Olsson i Bergsbyn fick 1548 tre mark av kyrkan "för sitt omak att han for till Kunglig Majestät från Uppsala med till att förvärva svar på socknemännens vägnar till kyrkolagning". Socknen ville renovera sin kyrka och försökte därför utverka hos Gustaf Vasa att få behålla delar av tiondet. Jon Djäken verkar ha varit i Uppsala i något annat ärende och fick ersättning för resan mellan Uppsala och platsen där kungen fanns. Ordet *djäken* används under medeltid och 1500-tal om skrivkunniga lekmän. Man undrar om Jon Djäken var i Uppsala i handelssyfte. Han finns dock inte med i längderna över landsköpmän under den här tiden. Men de längder som avser landsköpmän upptar enligt rubriken endast de köpmän som handlade med ryssarna på Torneå marknad. Kanske fanns det fler köpmän än dessa?

Vad vi vet om Jon Djäken, som f.ö. var kyrkvärd 1552, är att han levererat kalk till kyrkan. 1544 levererade han kalk för 13 mark till kyrkan och 1548 fick han 4 mark för en leverans av två läster (ca 24 tunnor) kalk. Kanske transporterades kalken på en skuta mellan Bergsbyn och kyrkan. Flera bönder i Bergsbyn och Ursviken vid Skellefteälvens mynning levererade kalk till kyrkan vid den här tiden.¹⁰ Kalkbrytningen i Bergsbyn har pågått in i vår tid. Den sista kalkugnen revs för någ-

ra år sedan. Under 1600- och 1700-talet såldes kalk från dessa byar samt från Morön till Österbotten. Från 1700-talet finns uppgifter om att kalken såldes till Ångermanland.¹¹ Kanske var Jon Djäken i Uppsala för att sälja kalk? Men det måste medges att avståndet dit är stort och kalk borde ha funnits på närmare håll.

Kontakterna med Uppsala finner man även i Johannes Bureus' *Genealogia Bureana* där uppgifter finns om släktförbindelser mellan Skellefteå socken och ärkebiskopsstaden. Anna Andersdotter, dotter till Anders Olsson Silbo (som ägde ett hemman i Tuvan 1557-1584), var gift med Sven Olofsson, son till Olof Svensson och Malin Andersdotter i Yttervik. Olof Svensson ägde hemmanet 1543-1557. Sven Olofsson blev rådman i Uppsala. Anna Andersdotters bror Abraham Andersson blev guldsmed i Uppsala. Anders Olsson Silbo i Tuvan var länsman 1572-73 samt 1576. Erland Eriksson, som var son till Erik Påvelsson i Ostvik (vilken ägde sitt hemman 1539-1564), blev kaplan i Uppsala.¹²

Handelsförbindelser mellan Stockholm och Skellefteå

Vi har nu sett en del tecken på förbindelser mellan Skellefteå och Uppsala. Hur var då förbindelserna mellan Skellefteå och Stockholm? Vid fördelningen av skutor 1546 skulle en skuta från Stockholm gå till Skellefteå och Lövångers socknar. I 1500-talets arkivmaterial finns en del tecken på förbindelser mellan Skellefteå och hu-

vudstaden. Särskilt nära tycks de ha varit mellan Kåge och Stockholm.

Erik Olofsson ägde hemman nr 11 i Kåge åren 1539–1560. Enligt Johannes Bureus' släktuppgifter var Erik gift med Barbro Andersdotter från Yttervik, vilken var dotter till Anders Jonsson. Hemmanet i Kåge kallades enligt Bureus' uppgifter för *Haljan*. Erik Olofsson efterträdde på hemmanet av sonen Olof Ersson år 1560 och han var ägare ännu i början av 1600-talet. Brodern Anders Ersson blev borgare på Brunnsgatan i Stockholm. År 1590 hade Anders Ersson avlidit och brodern Olof var i Stockholm tillsammans med länsmannen Olof Andersson i Tåme för att bevaka arvet för broderns och systemens, Karin Andersdotters i Drängsmark, räkning. Avlidne Anders Ersson och hans hustru Brita Mickelsdotter hade givit varandra inbördes testamente men änkan hade nu löst ut mannens släktingar med 40 daler. Mannens arvingar förklarade sig nöjda med denna arvslott. Länsmannen Olof Andersson i Tåme var även landsköpman och torde ha befunnit sig i huvudstaden i handels-syfte.¹³

Ytterligare tecken på förbindelser med Stockholm finner vi år 1500 då hustru Gunborg, borgerska i Stockholm, säljer hemmanet Grandegodset i Kåge till kyrkoherden i Skellefteå, herr Anders. Gunborg var änka efter Lars bottnekarl, men hemmanet hade hon ärvt efter sin far. Troligen var hustru Gunborg född i Kåge, och även maken kan ha varit från Skellefteå socken.¹⁴

Dessa exempel visar att det var möjligt för barn till bönder i Västerbotten att etablera sig som köpmän i Stockholm under 1500-talet. Kåge tycks ha haft ett nära förhållande till Stockholm. Styrkan i detta förhållande visar sig även 1586–87 då det byggs två galejor i Kåge för

kronans räkning. De som 1586 lät hugga, föra fram och tälja skeppsvirket var länsmannen och landsköpmannen Olof Andersson i Tåme och birkarlen Nils Hansson i Ostvik tillsammans med fyra andra bönder. De som gjorde detta arbete 1587 var Olof Andersson i Tåme, kyrkoherden herr Gerdt och Per Olsson, som troligen är identisk med hövitsmannen över en fänika soldater. Han kom från Ostvik och köpte 1584 ett hemman på Bergsholmen.

År 1617 bygger Jöns Simonsson i Kåge en lodja till kronan. En lodja var ett krigsfartyg med platt botten. En andra lodja byggdes av Jon Olsson i Lund.¹⁵ Johannes Bureus' *Genealogia Bureana* visar också på många släktförbindelser mellan Skellefteå och Stockholm. I släktregistret framgår att det på 1500-talet var vanligt att söner och döttrar som inte kunde ta över hemmanet flyttade till Stockholm för att hitta en annan utkomst. Kanske var förbindelserna mellan norra delen av Skellefteå socken mera inriktade på Stockholm medan handeln från den södra delen av socknen var mera inriktad på Uppsala. Om förhållandet varit detta, skulle orsaken kunna vara den norra delens senare anslutning till det svenska riket. Det måste dock medges att källmaterialet bakom denna hypotes inte är så rikligt.

1549 uppträder kyrkoherden i Bygdeå, Jonas Nikolai, som fullmäktig för sin avlidna hustrus mor, söner och döttrar, vilka är arvtagare efter Sven Jonssons i Stockholm avlidna hustru. Herr Jonas svärmor var bosatt i Ostvik i Skellefteå socken.¹⁶

Samlingsplatser norr och söder om Skellefte älv

Under 1600-talet fanns det två viktiga samlingsplatser i Skellefteå socken. I Kåge fanns höstmarknaden som hölls i augusti månad och i samband med den hölls hösttinget. Marknaden finns omnämnd redan på 1620-talet och kan liksom tinget vara av äldre datum. Vi återkommer längre fram till handeln i Kåge under 1500-talet.¹⁷ Vintermarknaden hölls vid kyrkan och tinget har troligen hållits i kyrkans närhet. Men endast en gång under 1600-talet anges uttryckligen var tinget hölls. 1685 hölls tinget i november månad "uppe i Lunden".¹⁸ Uppgiften är intressant. I Hälsingelagen står i rättegångsbalken att "sockenmännen skola skaffa sig tingsställe var de kunna, utom på prästbolet".¹⁹

Vissa forskare har undrat om byn Lund vid Skellefteå kyrka kan ha varit platsen för en hednisk offerplats och en föregångare som centralort i bygden. På 1500-talet har de nuvarande byarna Lund och Sunnanå betraktats som en by. Ibland kallas den *Sunnanå* och ibland *Lund*. Men när byn hette *Sunnanå* kallas ett hemman för *Lunden*. Ägare 1539-1564 är Arvid Olsson eller Andersson, men ofta kallas han Arvid i Lunden. 1558 delas hemmanet, och mågen Jöns eller Jon Persson blir ägare till det nya hemmanet. I 1560 års tiondelängd kallas han *Jon i Lunden*. *Lunden* kan syfta på platsen där dessa två hemman ligger. Nyligen har framkommit muntliga uppgifter om ett vadställe i Skellefteälven intill denna plats. Nära denna plats finns det enligt en muntlig uppgift från 1930-talet en offertall. Offertallen förknippas

inte med namnet *Lund* av sagesmannen. Möjligen kan uppgifterna om vadstället, namnet *Lunden*, offertallen och tingsstället indikera en äldre centralplats i Skellefteå älvdal.²⁰

"Köpmannabyar" i Skellefteå

Tidigare har berörts Kåges handelsaktiviteter under 1600-talet. Men redan under 1500-talet finns landsköpman och en birkarl i byn, så byn verkar ha varit en betydande handelsplats.²¹ Jon Olsson (som äger ett hemman från 1579 och fortfarande 1596) är birkarl 1590 och betalar 2 mark i köpmanspengar. Jöran eller Jören Olsson är landsköpman 1590 och betalar 2 mark i köpmanspengar. Troligen har han gett namn till det ännu levande namnet *Jörnkläppen* i Kåge. På 1648 års karta över Kåge ligger hemmanet på Jörnkläppen.²²

Lasse Hansson finns som landsköpman 1556–1566 och betalar tre mark i skatt vilket innebär att han har en omsättning på 100 mark. 1559 har han erlagt gråskinnsuppbörd. Sonen Olof Larsson finns som landsköpman 1587 och 1592, och även han betalar tre mark i skatt. Per Tomasson på Grandegodset är landsköpman 1543 och erlägger en mark. I rubriken över köpmansskatten framgår att de handlar med ryssarna. Denna handel ägde rum på marknaden i Torneå som hölls på försommaren. Landsköpmännen seglade dit med sina skutor. Men hit kom även bönder som sålde skinn från villebråd som de själva hade fångat. 1556 blev nio bönder i Skellefteå socken bötfällda för att de utan lov lämnat marknaden i Torneå. Bönderna var Gunnar i Hästhagen, An-

ders Nilsson i Gärdsmark, Olof Nilsson i Gummark, Erik Olsson, troligen i Gummark, Anders Nilsson i Långträsk, Christiern Olsson i Kroksjön, Olof Persson i Långträsk, Tomas i Byske och Gudmund Ersson i Gummark.

1549 erlägger Per Tomasson i Kåge tre mark i köpmanspengar. Per Tomasson avlider 1552 och efterträds av brorsonen och styvmågen Tomas Kettilsson från Degerbyn. Han är gift med Kålug Andersdotter, dotter till Anders Jakobsson och Malin Andersdotter. Malin Andersdotter är gift andra gången med Per Tomasson. Tomas Kettilsson finns som landsköpman 1556-1566 och erlägger årligen 4 1/2 mark i köpmanspengar. I Älvsborgs lösen 1571 värderas hans egendom till 500 mark. 1559 betalar han gråskinnssuppbörd och rysstull.

I Kåge verkar också ha vistats köpmän som inte har jordbruk i byn. Vid Älvsborgs lösen 1571 finns en Lasse Matsson i byn och han har inte något jordbruk men en ansenlig förmögenhet som värderas till 720 mark. Egenheten bestod av 50 lod silver, 500 mark i pengar, 1/2 skålpund tenn och 2 skålpund koppar. Lasse Matsson kan vara en son till köpmannen Mats Nilsson i Falmark. Lasse Matsson tog över hans hemman 1590.

Jon Christiernsson som var son till Christiern Jonsson i Frostkåge finns 1586-1592 som köpman i Kåge. Han lade vanligen 2 mark i köpmanspengar. Senare tar han över faderns hemman i Frostkåge.

Lasse Persson i Ersmark var köpman åren 1543-1566. Han är den köpman som erlägger högsta beloppet i köpmanspengar under den här perioden, nämligen 5 till 6 mark. 1569 är han riksdagsman och 1570 länsman. Vid Älvsborgs lösen 1571 värderas hans egendom till 682 mark; han hade bl.a. 75 lod silver och 100 mark i pengar. Troligen använde han hamnen i Kåge i sin han-

delsverksamhet. Man kan alltså säga att Kåge var ett köpmanscentrum under 1500-talet.

Det finns två andra byar i Skellefteå socken under 1500-talet som har flera köpmän och birkarlar. En av byarna är Bureå där det finns traditioner om ett kloster på 1500-talet. Olof Jonsson på hemmanet nr 2 i Bureå var landsköpman 1543 och 1556 och han lade vardera året 2 mark i köpmanspengar. 1543 sägs att han handlade med ryssarna. Sonen Anders Olsson var landsköpman 1547-1562 och lägger 2-3 1/2 mark i köpmanspengar årligen. 1553 tas han upp som birkarl. 1559 erlägger han gråskinnsuppbörd och rysstull. Hans son Olof Andersson Burman var lappfogde över Pite och Lule lappmarker åren 1584-91 samt 1593-97. Anders Olsson ägde en del av faderns hemman från 1554 och till sin död 1563. Änkan Elin gifter om sig med Sven Nilsson som äger gården 1565-1576. Sven Nilsson finns som landsköpman 1566 och erlägger 2 mark.

Hans Andersson på hemmanet nr 6 är köpman 1547 och 1549. Karl Mosesson som äger hemmanet nr 8 1539-1559 är landsköpman 1547 och 1549 samt är upptagen som birkarl 1553. Mågen Nils Persson Skräddare från Kusmark är landsköpman 1560 och 1562 och erlägger vardera året 3 mark, vilket indikerar en omsättning på 100 mark. Persson äger samtidigt hemmanet nr 1 i Kusmark och efter 1562 verkar han vara försvunnen från Bureå. 1559 erlägger han rysstull och gråskinnsuppbörd. Ambrosius Olofsson som äger en del av hemmanet under slutet av seklet finns som landsköpman 1586-87. Bureå by var inte stor under 1500-talet men nästan alla bönder var landsköpmän och birkarlar.

En annan betydande handelsby var Falmark, vilket är märkligt då byn inte ligger vid havet. Clement Öndesson

var landsköpman 1547-1566 och var störst bland köpmännen i socknen på 1560-talet då han erlägger 6 mark i köpmanspengar, vilket indikerar en omsättning på 200 mark. Sonen Östen Clementsson som äger hemmanet från 1570 var köpman 1586-87 och erlägger 5 1/2-6 mark. 1590 erlade han som birkarl 9 mark och som landsköpman 5 mark. Vid Älvsborgs lösen 1571 värderas hans egendom till 622 mark. Bl.a. hade han 42 1/2 lod silver och 150 mark i pengar. Nils Nilsson var köpman 1549-1564 och erlade 3 1/2-6 mark i skatt. I Älvsborgs lösen 1571 hade han bl.a. 12 lod i silver. Olof Hansson var landsköpman 1586-87 samt 1590-1592. 1590 var han birkarl. Hans egendom värderades 1571 till 669 mark. Bl.a. hade han 57 lod silver och 25 mark i pengar. Olof Nilsson var köpman 1549-1564 och lade vanligen 2 1/2 mark i köpmanspengar. Mats Nilsson var landsköpman 1556-1564 och erlade vanligen 3 mark i skatt. Sonen Lasse Mattsson finns troligen som köpman i Kåge 1571. Han tar över hemmanet 1590. Hans bror Per Mattsson är köpman 1586-87. 1590 står han som birkarl och erlägger 1 mark i skatt.

Birkarlar och renbetesland

Det är en smula märkligt att det finns så många landsköpmän och birkarlar i Falmark, eftersom byn inte ligger vid havet. Falmark ligger vid vidsträckta sandhedar vilka har ett gott renbete. Kanske är det handeln med samerna som gett byn ett gynnsamt läge. Renarna betade på nuvarande flygplatsheden fram till 1960-talet då flygplatsen byggdes. Koncentrationen av köpmän i Falmark

skulle bli förklarlig om rennomadism förekom på 1500-talet och samerna kom ner till byn under vintern. Bureå, som också hade birkarlar, ligger nära renmarkerna vid Falmark och dessutom finns fina renbetesmarker på Bureheden söder om Bureå. Även andra birkarlar i Skellefteå socken bor nära nutida renbetesmarker. En birkarl, Olof Ersson, fanns 1590 i Lappvattnet intill Burträsk som ligger invid den vidsträckta Lappvattsheden där renar betar än idag. Nils Hansson i Ostvik bor nära sandhedarna vid Drängsmark och västra Ostvik. Jon Olsson i Kåge bor också nära detta område. I Falmark finns f.ö. ett ortnamn som troligen är av samiskt ursprung, nämligen *Koppismyran*. Från Falmarksheden finns uppgifter om fångstgropar och en seite, dvs. samisk gudabild.²³

1553 fanns endast två birkarlar i Skellefteå socken, Anders Olsson och Karl Mosesson i Bureå, medan antalet var sju år 1590. Antalet birkarlar 1553 verkar vara lågt jämfört med andra år. 1553 fanns det tolv birkarlar i Pite lappmark. I mitten av 1540-talet var antalet birkarlar i Pite lappmark 23 stycken. I längden från 1590 förtecknas 25 birkarlar, varav 7 stycken i Lövångers socken.²⁴

I traditionerna om Bure kloster sägs om den siste abboten att han blev skickad till lappmarken för att omvända samerna. Det verkar som om samerna inte alls var så långt borta från Bureå. Det eventuella klostret kan ha haft en roll som missionsstation i omvändelsearbetet av samerna men har säkert också haft en funktion i handeln med dem.

När det gäller köpmännen i Bureå och Falmark har jag inte funnit några kontakter med Stockholm. Det är märkligt att Skellefteå älvdal intar en sådan blygsam roll i handelssammanhang under 1500-talet. Beror detta på

att älven var svår att ta sig fram på för större skutor eller är det andra faktorer som ligger bakom? Erik Jönsson i Tuvan är dock köpman 1564 och 1566. Han erlärger 1 resp. 2 mark i köpmanspengar. Holger Larsson som senare äger en del av hemmanet är köpman 1587. 1591 och 1593 var Olof Olsson i Myckle köpman. Modern Malin Olofsdotter var dotter till köpmannen Olof Jonsson i Bureå. Olof Olsson övertog hemmanet nr 5 i Degerbyn år 1595. 1586 var Olof Jonsson i Myckle köpman. Anders Arvidsson i Morön var köpman 1587 och 1592.

Bureå och Kåge kan ha ett äldre ursprung som handelsplatser. Det är kanske ingen slump att vid bägge platserna finns det vid hamnarna ett *Björkö*-namn. Ön i Kåge hette tidigare *Björkön* och det gamla namnet lever kvar i namnen på två mindre öar utanför Ön, nämligen *Yttre* och *Inre Björkögrundet*. *Själahusviken* vid Kåge innehåller troligen i förleden ett ord *själahus* 'härbarge'. Härbarget kan ha nyttjats av sjöfarare längs norrlandskusten.²⁵ Vid hamnen i Bureå finns också ett *Björkön*. Vissa forskare anser att *Björkö*-namnen hör ihop med platser där Bjärköarätten gällde. Bjärköarätten ska ha gällt som en handelslag på vissa handelsplatser. Vid många viktiga handelsplatser längs norrlandskusten finns ett *Björkö*. Ett annat indicium för att Bureå har varit en betydelsefull plats är Johannes Bureus' uppgifter om att ting hållits på Burön och att dömda avrättats på Kallholmen invid nuvarande Skelleftehamn. Enligt Bureus bodde två underlagmän i Bureå under slutet av 1400-talet, nämligen Anders Olofsson och sonen Jakob Andersson. Bägge sägs ha bott på Bureholmen. Sonen Anders Jakobsson som även han var underlagman flyttade till Kåge och fick Grandegodset genom sitt gifte med Malin Andersdotter, dotter till kyrkoherden herr Anders.

På 1600-talet hölls ting i Kåge i samband med höstmarknaden. Kan tinget ha flyttats från Bureå i samband med att underlagmannen flyttade till Kåge?²⁶ Än idag utpekas en domarring på Burön intill Bureå. Ligger det något bakom Bureus' uppgifter om ett ting på Bureholmen eller är traditionen en folkslig förklaring av stenarna på Burön?²⁷

Kort sammanfattning

I artikeln har jag velat beröra handelskontakter mellan olika delar av Skellefteå socken och Stockholm/Uppsala. Källmaterialet kan tolkas som att de bägge städerna haft olika intresseområden i Norr- och Vasterbotten och inom Skellefteå socken. Handelsplatserna Kåge och Bureå kan vara av äldre ursprung som jag påvisat med *Björkönamnen*. Här krävs dock mera forskning. Jag har också velat utröna var i socknen landsköpmännen och birkarlarna fanns och ställer som hypotes att birkarlarna bodde vid samernas vinterbetesområden. Jämförelser med övriga lappmarkers birkarlar skulle kunna kasta ett klarare ljus över hur det förhåller sig.²⁸

Noter

- 1 Fjellström, Ph., Älvdalskultur kring Bottenvikens nordliga spets ur etnologiskt perspektiv, i: Nordkalotten i en skiftande värld — kulturer utan gränser och stater över gränser, Rovaniemi 1987, s. 19-38.
- 2 Edlund, L.-E., Några maritima perspektiv på det bottniska ort-

- namnsförrådet samt aspekter på kulturgränser inom det nordnorr-
ländska området, i: Det maritima kulturlandskapet kring Botten-
viken, Umeå 1988, s. 92-150.
- 3 Fahlgren, K., Skellefte sockens historia, del 1, Uppsala 1953,
s. 244 f.
  - 4 Lundström, U., Allmogebåtar i norra Västerbotten, i: Forskardagar-
na i Skellefteå 12-13 september 1986, utg. av Föreningen för Skel-
lefteforskning, Skellefteå 1987, s. 38-56.
  - 5 Övre Norrlands historia, del 1, Umeå 1962, s. 323 f.
  - 6 Handlingar till Nordens historia, del 39, Stockholm 1967-69,
s. 472-473.
  - 7 Fahlgren a.a., s. 296.
  - 8 Fahlgren a.a., s. 287.
  - 9 Landskapshandlingar, Västerbotten, 1569, mikrofilm i Skellefteå
folkbibliotek.
  - 10 Kyrkoräkenskaper, Skellefteå landsförsamling, fotostatkopior i
Skellefteå landsförsamlings arkiv.
  - 11 Övre Norrland förr i tiden, del 6, Umeå 1962, s. 40 f.
  - 12 Lindmark, E., Bureätten, Skellefteå 1982. Uppgifterna är kontroll-
erade mot Nils Burmans handskrift om Bureätten, kopia i Skellef-
teå museum. Ägaruppgifter om de olika hemmanen ur Landskaps-
handlingar, Västerbotten.
  - 13 Lundström, U., Var bodde Erik Olofsson i Haljan, i: Lilla Skellefte-
bladet, nr 1 1988, Skellefteå 1988, s. 3-4. Stockholms stads tänke-
böcker 22 juni 1590. Byske socken genom tiderna, Umeå 1958,
s. 74.
  - 14 Fahlgren a.a., s. 296 ff.
  - 15 Nordlander, J., 1543 jordha boocken wthaaft Westhrabotnen, Upp-
sala 1905, s. 332-333.
  - 16 Fahlgren a.a., s. 300.
  - 17 Bergling, R., Kyrkstaden i Övre Norrland, Uppsala 1964, s. 191-
192.
  - 18 Fahlgren, K., Skellefte sockens historia, del 1:2, Uppsala 1956,
s. 12-13.
  - 19 Svenska landskapslagar, tredje serien, Södermannalagen och Häl-
singelagen, Stockholm 1979, s. 394.

- 20 Lundström, U., Ett vadställe i Skellefteälven, i: Lilla Skelleftebladet, nr 2 1989, s. 4–5. Fahlgren a.a. del 1, s. 255 ff.
- 21 Källor till detta avsnitt se Landskapshandlingar Västerbotten 1539–1596. Riksarkivet (RA).
- 22 Jörnkläppens förbindelse med Jöran Olsson, efter tips från Mats Boberg, Skellefteå.
- 23 Köpmännen i Falmark torde ha nyttjat hamnen i Bureå. Se även not 27.
- 24 Söderlind, S., Birkarlarna, i: Fenix, nr 3 1986, s. 94. Nordlander a.a., s. 319–320.
- 25 Westerdahl, Chr., Maritima kulturcentra i norra Västerbotten, i: Meddelande XLI–XLII, 1978–80, utg. av Västerbottens norra fornminnesförening och Skellefteå museum, s. 29–31.
- 26 Lindmark a.a.
- 27 Natur- och ortnamn i Skelleftebygden, 1975–76, Bureå, utg. av Studieförbundet Vuxenskolan och Skellefteå museum, Gamla Falmarks cirkel s. 16 och Bureå cirkel s. 6.
- 28 Uppgifter om köpmän, birkarlar och ägare av hemman kommer från Landskapshandlingar, Västerbotten, mikrofilmnummer CD 2057–CD 2070, Skellefteå folkbibliotek. Ägaruppgifter har jämförts med Lindmark a.a. och Nils Burmans Bureätten, kopia i Skellefteå museum.

BERTIL MARKLUND

Jacob finne wid Byske älfwen

Under senare år har det bland forskare allt tydligare uttalats uppfattningar om att området mellan Skellefte och Pite älvar utgör ett gränsområde, en övergångszon, mellan svenskt och finskt.¹

I det rättegångsprotokoll från tinget i Arvidsjaur år 1666 som återges nedan behandlas en tvist som utspelas i just detta område där tre parter, nämligen gråträskbönder, samer och en Jacob finne är inblandade. Utan att närmare gå in på etnicitetsfrågor kan man förenkla något och säga att det hela handlar om en konflikt mellan svenska, finska och samiska intressen.²

Dito præsenterades för Rätten Befallningsmans Wäl:bt Johann Olofssons Sundells skrifwelse, af innehåld, att een deel Gråträsk Bönder och Lappar göra Jacob finne wid Byske älfwen, stordt intrång på hans Skogh och Marck, alltså bleef strängeligen förbudet alle Lappar som sådant giordt hafwa, skola der med afstå, wid sine penninge bötter. I lijka måtto besfwärade sig Joen Ståål på Böndernas wagnar öfwer samma Lappar. (Dombok Arvidsjaur 14 februari 1666, Riksarkivet RA.)

Kronans företrädare befallningsman Sundell tar, med sin skrivelse, ställning för Jacob finne. Därtill torde han ha goda skäl, utifrån rättviseaspekter i allmänhet eller uti-

från Kronans "handlingslinje" under denna tid. I fråga om det sistnämnda ber jag att få återkomma. Gråträskböndernas företrädare Joen Ståål bör vara samma person som i Bromés arbete om Nasafjäll omnämnes som bergsman.³ Som ombud för gråträskbönderna besvarar sig Joen Ståål över samernas intrång på böndernas marker och kan därmed manövrera bort gråträskbönderna från svarandesidan. Målet mynnar ut i att samerna ensamma finns kvar på de anklagades bänk (de har inte opponerat sig men har inte heller något ombud i rätten).

I sakfrågan gäller att "[...] Bönder och Lappar gjöra Jacob finne wid Byske älfwen, stordt intrång på hans Skogh och Marck [...]". Orsaken till tvisten står att finna i konkurrensen om "markens resurser" i en region där den extensiva fångsten (utmarksfoder, villebråd osv.) spelar en viktig roll.⁴

Bosättningen vid Byskeälven är inte av särskilt hög ålder. Den omnämns första gången i mantalslängden för 1653.⁵ Det har inte varit möjligt att fastställa platsen för nybygget/torpet. Däremot torde det vara beläget väster om den lappmarksgräns som dras upp under 1750-talet.

Det har konstaterats att finnarna ofta väljer ett sel som platsen för sin bosättning (jfr ordet *selfinnar*), varför man kan anta att bosättningen borde ligga i söder från Gråträsk vid något av Byskeälvens sel.⁶

Naturligtvis inställer sig frågan om det finns ett samband mellan denna bosättning och Nasafjällsgruvan. I folktraditionen om Nasafjäll uppges att när gruvan avvecklas 1660 upphör de särskilda nybyggen som knutits just till bergverksrörelsen, vilka som hållpunkter lokaliserats till nasafjällsvägarna. I folktraditionen (Myrenius) har lämnats andrahandsuppgifter om att några finska nybyggare vid Lappträsk flyttat när gruvsdriften upphör.⁷

Det förhåller sig dock så att Jacobs bosättning inte är lokaliserad till någon Nasafjällsväg.⁸ Bosättningen Byskie finns också kvar i mantalslängderna fram till år 1725.⁹ Det finns sammanfattningsvis några fakta som tyder på att bosättningen inte ska knytas till nasafjällsepoken.

Vad ligger då bakom bosättningen? Kanske utgör finnarna en inlejd soldatreserv för befolkningen i Pite älvdal?¹⁰ Vi får komma ihåg att tiden 1650-1720 är en period av många och stora utskrivningar av krigsfolk där den sist utskrivna knekten kunde vara husbonn' själv.¹¹ En delvis annan förklaring lägger Gustaf Göthe fram i sin avhandling *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*. Han redovisar två "fördrivningsaktioner" initierade av byalag i Pite älvdal riktade dels mot finnar, dels mot backstugusittare. Försöken misslyckas dock.¹² Meningarna är dessutom delade bland pitebönderna om dessa inhyses varför de av landshövdingen tillåts stanna kvar. Orsaken därtill är, menar Göthe, böndernas behov av billig arbetskraft.¹³

Slutligen bör nämnas möjligheten av ett kontinuerligt finskt inflytande i dessa trakter sedan långt tillbaka. Kjell Lundholm har gjort ett antagande där han menar att Kyrkbyn utgör en medeltida centralpunkt (vittnande om östliga influenser) med ekonomiska stödjepunkter i Gråträsk och Garaselet.¹⁴

Det område i denna landsända där finnar bosatt sig är än mera vidsträckt. I Skellefteå socken har finsk bosättning också kunnat beläggas. I byarna Pjäsörn, Hemmingen, Kågeträsk, Klutmark och Storkåge har finnar slagit sig ned under femton- och sextonhundratalet.¹⁵

Utifrån ett tingsprotokoll har jag velat belysa några olika tänkbara förklaringar till ett finskt inflytande i ett område som av många forskare anses vara ett gränsområde mellan svenskt och finskt.

Noter

- 1 Olika belägg för gränsen har sammanfattats av Lars-Erik Edlund i artikeln "Språkvetenskapligt material ur bottniskt perspektiv", s. 117-131, i: *Det maritima kulturlandskapet kring Bottenviken*, Umeå 1988.
- 2 Om Gråträsk's första inbyggare finns motstridiga uppgifter. En del menar att de var samer. Hasselhuhn, A. R., *Om Skytteanska Scholan i Lycksele Lappmark*, s. 18. Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar (KSSH) 35, Umeå 1988. Andra uppgifter, hämtade ur tryckta källor, ger vid handen att de skulle ha varit svenskar (Nordberg, E., *Källskrifter rörande kyrka och skola*, s. 108 f., KSSH 11, Umeå 1973, *Læstadius, P. Journal*, s. 266, KSSH 15:1, Umeå 1973, och densamme *Fortsättning af Journalen*, s. 405 f., KSSH 15:2, Umeå 1973). — I sammanhanget kan nämnas att det existerar gamla förbindelser mellan kyrkplatserna Gråträsk och Arvidsjaur. I ett domboksprotokoll från 1748 kan man läsa: "Sökte Erik Johansson ifrån Gråträsk By och Pitheå sochen genom befullmäktigade brodern klåckaren här i Arvidsjaur Anders Johansson..." Dombok Arvidsjaur 19 januari 1748. Landsarkivet i Härnösand (HLA). Klockarens son Johan Andersson blir 1772 nybyggare i Abborträsk, Ramselius, N., *Vår nordliga hembygd*, Gleerups böcker för hembygdsundervisning, N:r 9, Lund 1920, s. 98.
- 3 "...i Nils Jonssons rote Johan Olofsson, Pärnäs, Mats Andersson Skellefteå och Jon Ståål Piteå". Bromé, J., *Nasafjäll*, s. 129, Stockholm 1923.
- 4 Gråträskbönderna dras under 1750-talet in i fiskestrider med samerna om rätten till fiske i sjön Pjesker. Bylund, E., *Koloniseringsringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, s. 37 ff., *Geographica* 30, Uppsala 1956.
- 5 År 1653 bebos Byske av Jacob finne med hustru och son samt Philip Månsson med hustru. *Mantalslängd Västerbotten 1653 (RA)*.
- 6 Gothe, R., *Finnkolonisationen*, s. 126, Stockholm 1948.
- 7 Bylund, E., *Glommerträsk by i Arvidsjaur's socken*, s. 13 f., *Geographica* 19, Uppsala 1947.
- 8 Hoppe, G., *Vägarna inom Norrbottens län*, s. 108 f., *Geographica* 16, Uppsala 1945.
- 9 Jacob finne avbytes omkring 1678 av en Oluf Jacobsson som väl

- kan vara en son till Jacob. År 1696 bor en Malin Jacobsdr ensam där. Kvinnor, dvs. "hustrur", bor ensamma vid Byske älv fram till år 1721 när en Erik Ersson kommer dit. Han stannar kvar till 1725. Mantalslängder 1678-1728 Västerbotten (RA). Vi får också ett mått på bosättnings storlek då den finns med i mantalslängderna 1653-1725, men alltid saknas i jordeböckerna under perioden, varför man kan anta att enheten är för liten för att komma in i jordeboken. Jfr Jonsson, I., Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid, s. 298, KSSH 9, Umeå 1971.
- 10 Ett belägg: Pär finne från en grannby till Byskie anges som knecht år 1669. Mantalslängd Västerbotten 1669. RA.
  - 11 Nordlander, J., Johan Graan, s. 117, Norrländska samlingar, häfte 15, Stockholm 1938.
  - 12 Göthe, G., Om Umeå Lappmarks svenska kolonisation, s. 150, Uppsala 1929.
  - 13 Göthe 1929, s. 149 f. Jämför även belägg om finsk vinterarbetskraft i Bylund 1956, s. 68 f.
  - 14 Lundholm, K., Kyrkbyn. Pitebygdens äldsta marknadsplats, s. 103 f., i Studier i norrländsk forntid, Acta Bothniensia Occidentalis, Umeå 1978. Vad gäller språkliga belägg för finskt inflytande i Pite älvdal och Arvidsjaurns socken jfr Edlund 1988:126-130. — Det förekommer även namnbelägg som möjligen kunde tolkas som finska influenser (*Finn*, *Finnson*) bland samerna i Arvidsjaur. Lappskattelandet Karnikjaur el. Gardnejaur har under perioden 1698-1740 skattebetalare där *Finn* ingår i namnet. Mantalslängder och jordeböcker Västerbotten 1698-1740. RA.
  - 15 Westin, J. G., Bygden växer, s. 382, i: Skellefte sockens historia, del 1, Uppsala 1953.

NILS LINDBLÖM

Från forntid till nutid

Ett historiskt tvärsnitt

Med arkeologens hjälp har vår forntida historia kunnat lockas fram ur sina gömslen, från sandåsar, sedimentjordar, myrar och allehanda vattendrag, för att sedan pusslas samman till ett tvärsnitt av vår historia. Bilden av förfädernas liv under tidsåldrarna som benämnes sten-, brons- och järnålder ger ett övertygande svar: vår norrländska forntid är gott och väl jämförbar med övriga Sveriges.

Vilka var dessa personer? Hur såg de ut? Hur bodde de? Levde de familjevis eller i större samhällen? Något entydigt svar finns ännu inte. Arkeologernas utgrävningar visar att jägarsamhället bestod av ca 20 personer, som bodde på en och samma plats under en viss tid, beroende på tillgång på viltbråd. Sedan drog de vidare till nästa viltrika område.

Osteologen kan förvisso i skelettdelar bestämma ålder, kön, längd osv. Men en intressant fråga kvarstår. Var det skandinaver som kom söderifrån? Samer eller andra kringvandrande folkslag som kom österifrån? Får vi någonsin svar på detta? Under förhistorisk tid inföll perioder med betydligt kallare väderlek. Kunde människorna ändå leva kvar här uppe? Eller drog de söderut, eller mot atlantkusten? Gårdagens historiker hävdade att Norrland låg öde under sådana perioder. Tomas Johans-

son har dock med experiment i överlevnadsteknik visat, att människan kunde stanna kvar om det fanns viltbråd.

Därmed får vi ge nutida forskning rätt: vi är en kvarleva från dessa forntida folk. Vad har då dessa människor lämnat efter sig, förutom redskap och boplatser? Vissa "dokument" som hållristningar och bildstenar har påträffats bland annat vid Stornorrforsten utanför Umeå. En hållmålning lär enligt sägnen finnas någonstans mellan Klutmark och Gummark i Skellefteå. Troligen finns många forntida bilddokument som väntar på sin upptäckt. Några runstenar har ännu ej påträffats norr om Jämtland. Varför? Och de handskrivna dokumenten om Norrland, var finns de? Munkarnas handskrifter kanske finns i Vatikanen, medan en del förkom eller brann inne 1697 när slottet Tre Kronor förstördes av eld. Där förvarades många av landets äldre handlingar.

Låt oss därför titta närmare på de utländska författarna och se vad de skrev om landet långt upp i norr där mörker råder. Några hade säkert rest upp till våra breddgrader och förmedlade egna synintryck, medan andra refererade hörsägner.

Bland de första besökarna var greken *Pytheas* omkr. 350 f.Kr. Han seglade med feniciska sjömän längs Europas kuster upp till antikens Ultima Thule, det isiga havet ytterst i norr.

I slutet av det första århundradet av vår tideräkning nedtecknade romaren *Tacitus* vissa hörsägner om folk och märkliga ting. Bortom germanernas vilda stammar levde ännu vildare och mer barbariska folk. Dessa brukade inte jorden och ägde ej hästar eller hus. De sov på marken i enkla riskojor och gick klädda i vilddjurens skinn. De var skickliga jägare, och männen och kvinnorna följdes åt. Pilspetsarna bestod av ben, vilket förvåna-

de mången: järnet hade redan tagits i bruk bland sydeuropéer. Han noterade även att "där bodde finni [lappar] närmast bortom Quänerne", där *kvän* skulle betyda 'kvinna'.

Genom den bysantinske krönikören *Prokopios* (500-talet) får vi en inblick i klädmodet här uppe. Man iklädde sig djurens skinn som syddes samman med sentråd, med håren utåt och gick därmed omkring lika ludna som djuren. Vad som förvånade ändå mer, var deras sätt att inte skaffa sig ätbart från jorden, ej heller dricka vin. Under 700-talet skriver så longobarden *Paulus Diaconus* om ett skidåkande fångstfolk, *scritovini* kallat. På besynnerliga trästycken ilade jägarna ifatt villebrådet, dödade det, nyttjade skinnet till kläder och åt köttet rått. De djur som avses "liknade hjorten" (det var alltså ren). Han skiljde sig från de andra författarna som endast såg is, kyla och mörker. Diaconus berättar om midnattsolen: "Här såg man om sommaren det klaraste solljus även mitt i natten."

"Den anonyme geografen från Ravenna" berättar om ett säreget folk; "bortom Europas nordöstligaste del låg Amasonernas land".

Under senare delen av 800-talet berättar *Ottar* från Hålogaland inför Englands konung Alfred om "Noriges belägenhet, vid södra ändan av detta land på andra sidan fjället ligger Sverige, sträcker sig norrut i mot landet i norr ligger Cwenland. Cwenerna härja stundom hos norrmännen över dessa fjäll. Norrmännen hos dem."

På 1000-talet skrev *Adam av Bremen* sin krönika, där han vid många tillfällen berättar om ett land högt upp i Norden som befolkades endast av kvinnor. Förbryllad tar han detta folk för antikens amazoner. Hur förökningen sker spekulerar även Adam i, kanske genom att dric-

ka vatten eller genom umgänge med de förbiresande handelsmännen. Hos dessa kvinnor fanns även fångna män, kanske var det dessa som var fäderna?

Araben *Al-Idrisis* (1154) hade hört en annan version om amazonernas fortplantning. "Längst bort i mörkrets hav, ligger två bebodda öar. På den västra bor män, på den östra kvinnor. Varje vår kommer männen till sina kvinnor i sina båtar över sundet för att leva i äktenskap i en månads tid."

Från *Egil Skallagrims saga* (1200-talet) hämtar vi ytterligare uppgifter om detta märkliga Kvänland. Det låg norr om Hälsingland. Bortom Kvänland låg Kirjanaland och ovanför fanns Finnmarken. Landet styrdes av konung Faravid, som olyckligt blivit bestulen av kirjaner. Men med gemensam insats av norska män och kväner lyckades man återerövra bytet.

När så *Olaus Magnus* under 1500-talet skrev sin historia, tycktes Kvänland ha fallit i glömska, men han slog ändå fast att detta folk härstammade från de "gotiska folken".

Här kan det vara på sin plats med en kort resumé av de citerade krönikörerna. Landet någonstans i norr satte fantasin i rörelse. Här bodde ett folk som levde i riskor eller sov direkt på marken iklädda djurhudar, åt rått kött, åkte omkring med trästycken på fötterna, omgavs av mörker, is och kyla en period av året, medan det på sommaren inte fanns något mörker. Sedan detta kvinland, där havandeskap kanske uppstod genom immunisering av friskt källvatten.

Området som avses sträcker sig runt Bottenviken och upp mot fjällvidderna, och därmed innefattas såväl samer som jägarstammarna inom området. Av det redan sagda har framgått att några krönikörer talar om "kvin-

nolandet". Varför fanns det då endast kvinnor hemma när utländska besökare nådde våra kuster? Detta har sin naturliga förklaring i våra förfäders karga levnadsförhållanden. De folk som bodde i dessa trakter var en kombination av jägare, fiskare och jordbrukare. Hemma på gårdarna i byarna levde kvinnor, barn och åldringar, allt medan männen och ynglingarna sysslade med fångst (insamling) av olika slag under en stor del av året. Detta framgår tydligt av Egilssagan, där det berättas om kvänernas konung Faravid, vars namn betyder 'den vittfarne', 'den vida bereste'. Dessa grupper av manfolk rörde sig över väldiga ytor, såväl till lands som till sjöss, medan de hemmavarande kvinnorna skötte gårdens sysslor. I Finland kunde även dessa kvinnor (fram till 1800-talets mitt) företräda sina män inför myndigheter, när dessa låg ute på träskfiske eller i säljakt. En klagoskrift från finska Kemi av år 1490 berättar om hur utsatta sådana byar blev vid männens bortovaro. På Palmsöndagen detta år kom nämligen karelare till en by rövande bort försvarslösa kvinnor och barn.

Förhållandena här uppe mellan Norge, Finland och Sverige bör ha varit likvärdiga med centralstyrning resulterande i handelstvång och sanktioner som satte stopp för längre handelsfärder. Hur effektiva sådana åtgärder var återberättas av de handelsmän från Reval som omkring 1420 tänkte segla till Norrabotten, men i höjd med Åbo bordades och fick lasten beslagtagen. Därför torde den mesta byteshandeln ha skett på marknadsplatser vid Bottenvikskusten, t.ex. Björkö i Torneå skärgård dit köpmän ända från Ryssland sökte sig.

Visst fanns det varor som tog sig andra vägar från de nordligaste landskapen och ut ur landet. Transporterna gick över Kölen till Norge och innehöll företrädesvis

skinnvaror inköpta i lappmarken av svenska köpmän som såg till att varorna transporterades vidare på egna skutor till andra orter. På så sätt undgick man handeln tvånget med Stockholm.

Norra Sverige eller Norrabotten utgjorde en del av Stor Hälsingland, förutom Jämtland vilket tillhörde Norge. Utom skatteuppbörden fanns för centralmakten inte något större intresse för landsändan. Vid krig skulle landsändan värja sitt land hemma, som det stod i Hälsingelagen.

Skatten upptogs av konungens fogdar eller ämbetsmän, sedan kunde handel bedrivas på marknadsplatser runt om i Norrabotten. Vem som helst fick inte bedriva köpenskap, vilket klart återges i Magnus Erikssons stadslag. Rätten förbehölls det högre ståndet samt deras utländska bekanta. Efter avslutad handel skulle varorna åter tillbaka till köpstäderna, Stockholm, Västerås, Söderköping eller Åbo. Denna lag går tillbaka till 1200-talet och kallades för *Bjärköarätt*. Troligen har denna lag givit namn till de handelsmän som reste bland samerna fram till 1500-talets mitt under benämningen *birkarlar*. Enligt min mening har de felaktigt fått sin ursprungs-ort förlagd till *Ptrkkala* i hjärtat av Finland. Petrus Læstadius visar i sin Journal hur överklig denna hypotes var. Köpmän från Finland måste ha haft ännu svårare än han att söka rätt på samerna under deras flyttningsperioder. Själv var han bosatt i Arjeplog och väl förtrogen med fjällvärlden, men kom många gånger till deras övergivna sitor.

När blev då denna styvmoderligt behandlade landsända införlivad med övriga Sverige? Som tidigare angivits hade många resenärer och handelsmän redan upptäckt landsändans naturresurser. Svenska fogdar drev in skat-

ter och bedrev i viss mån handel. Några nationella gränser mot öster eller väster fanns inte. I väst utgjorde fjällen mot Norge en naturlig skärm. Men mot öster ökade Novgorods inflytande. Man ansåg sig ha rätt till landet norr om Bygda sten sedan gammalt, främst genom handel som bedrivits i området. Nu vaknade svenskarna. Med det snaraste måste en gräns mot norr komma till stånd. 1323 träffades representanter i Nöteborg intill Ladoga för fredsförhandlingar. Svenskarna ville dra gränsen rakt upp mot norr till Ishavet, ryssarna hävdade som tidigare att gränsen skulle följa Pyhäjoki i Österbotten över Kvarken till Bygda sten, en strandhälla kring Bygdeå. Mången vill mena att denna borde vara Bjuröklubb. Någon lösning på problemet fanns inte, dock slöts ett fredsfördrag. Parterna drog sig tillbaka för fortsatta funderingar och åtgärder. Sverige, som hade ordnat en fungerande administration upp till Bygdeå, drev frågan hårt. Biskop Olof Björnsson i Uppsala samlade omkring sig några mäktiga herremän till en resa norrut. De var Nils Farthiegnsson, Johan Ingemarsson, Peter Ungi och Nils Abjörnsson. Man stannade upp i Umeå där kyrkan i Uppsala 1316 hade förvärvat ett gott laxfiskevatten. Med spant intresse färdades folket längre och längre mot norr längs Norrstigen. Vid varje älv gjordes anhalter. Fiske lyckan provades, med gott resultat, ända upp till Ule älv i Österbotten. Laxen hade gått till i stor mängd i alla älvarna. Den katolska kyrkan skrek efter fisk när fastemånaden inföll. Allt kött var då förbjudet. Herremännen gjorde slag i saken, delade upp älvarna och fisket mellan sig. 1335 synes avtalet ha undertecknats, en väl fungerande administration utarbetades, kanske skedde en viss folkomflyttning till Norrabotten från övriga Sverige. Många andra män än de redan uppräknade ägde laxfiske-

platser i älvarna: Gudhlaw Bilder från Sollefteå i Rikleån och Byskeälven, kyrkoherde Andreas Olai Krångforsen i Skellefteå älv, liksom två bönder från Harmånger (Gästrikland) som ägde fisken i Byske älv.

Inte undra på att Gustav Vasa gnuggade händerna av förtjusning. Fisket utgjorde en viktig exportartikel, hela 10 till 12 gånger så stor som trä eller skinn. Norrlandsälvarna och insjöfisket gav nära 60 procent av landets totala inkomst under 1500-talet. Förvånad stod Olaus Magnus vid Bjuröklubb omkring 1520 och såg hur: "Fisken saltades, soltorkades och travades sedan likt ved i travar på skutor för transport till fjärran Tyskland."

Gränsdragningen mot Ryssland fastställdes vid freden i Teusina 1595. (Den kom att gälla fram till 1944 när Sovjetunionen efter vapenstilleståndet krävde en ny justering såväl i norr som söder.) Sakta mattades intresset för fisket av, herremännen drog sig tillbaka i några århundraden. Men handeln mellan länderna fortsatte som tidigare. Inlandsbönderna körde sina handelsforor över Kölen till Norge. Sälvbåtar färdades i båda riktningarna över Bottenhavet. Finska säljägares namnskiffer finns tydligt inhuggna på flera ställen längs kusten, t.ex. på Bjuröklubb och på Finnhällan.

Så dyker en ny svärm upptäckare, nämligen reseskildrarna, upp. Utlänningar och svenskar söker sig hit till våra breddgrader. En ny era hade påbörjats. Sedan kom herremännen på nytt. Nu var det skogen, malmen och vattenkraften som lockade Norrland fram ur mörkret.

Källor och litteratur

- Adam av Bremen, Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar. Stockholm 1984.
- von Düben, G., Lappland och Lapparne. Stockholm 1977.
- Fahlgren, K., Övre Norrland förr i tiden, del 1, 2 och 6. Umeå 1957-1962.
- Heckscher, Eli F., Svenskt arbete och liv. Stockholm 1980.
- Holmbäck, Å. och Wessén, E., Magnus Erikssons stadslag i nysvensk tolkning. Institutet för rättshistorisk forskning VI. Stockholm 1966.
- Læstadius, P., Fortsättning af Journalen öfver Missionsresor i Lappmarken åren 1828-1832. Stockholm 1833.
- Lindgren, J. V., Ordbok över Burträskmålet. Uppsala 1940.
- Manker, E., Medmänniskor i norr. Sundsvall 1978.
- Nordisk Familjebok, band 1. Stockholm 1923.
- Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken. Stockholm 1982.
- Tegengren, H., Fångstmän och Amasoner. I: Norrbotten 1970. Luleå 1970.
- Westin G. (red.), Övre Norrlands historia, bd I-IV. Umeå 1962-1974.

CHRISTER WESTERDAHL

De första prästerna i Ångermanlands lappmark

En medeltida tradition?

I flera sammanhang har jag påpekat norra Ångermanlands nordliga anknytning, vid sidan av den sydliga. Området har utgjort ett gränsland i äldre tid (Westerdahl 1989a & b). I nutidens tradition finns bara rester av den förra. Samerna och det bottniska sambandet har glömts bort till förmån för sörköreri och andra företeelser som passar bättre i nutiden. För kulturhistorien är en sådan ensidig förankring en anakronism. Mitt intresse har i mycket gällt den glömda historien. Den markeras av just de få rester av den genuina muntliga traditionen som ännu är möjliga att spåra. Vi är inne i ödestimmens sista skälvande minut. Snart är det försent! Samtidigt gäller det att ta traditionen på allvar. I det här fallet har vi ett nästan skrattretande exempel på selektiva öron (det råkar vara mina egna).

Den nyhet, som jag här vill presentera, gäller ögon-skenligen frågan varifrån de första prästerna kom till Fatmomakke i Vilhelmina för att predika. Den har till sin förutsättning muntlig tradition, men kan även stödjas med andra källor. Men egentligen gäller det vare sig exakt ursprungs- eller destinationsort, som strax skall framgå. Det blir i stället en fråga om den första kända

missionen i lappmarken. Därmed vill jag inte ha sagt, att jag entydigt har löst gåtan, men anser faktisk att jag är mycket nära en lösning. Dessutom tvivlar jag starkt på att något annat än (möjligen) arkeologin kan ge ett nytt bidrag.

I min bok *Samer nolaskogs. En historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark* (1986) har jag ogärna velat pressa saken, eftersom det kanske skulle uppfattas som ett utslag av ångermanländsk lokalpatriotism. En sådan företeelse är, inom parentes sagt, också en anakronism i den del av den gamla lappmarken, Anundsjö eller Ångermanna lappmark, där vi rör oss. Jag har i stället redovisat båda huvudåsikterna, att prästerna skulle ha kommit antingen från Anundsjö eller från Åsele (som avsåndrades från den förra socknen år 1700, men det var annex redan efter 1648). Det är således inte bara en skillnad i ursprung utan även en skillnad i tidpunkt, om man hävdar det ena eller det andra. Efter 1700 är det orimligt att någon präst från Anundsjö haft anledning att fara längre i ett nordligt tjänsteärende än möjligen till Åsele.

Trots allt har jag inte kunnat dölja, att jag nog mera anslutit mig till de äldsta traditionsuppgifterna, som refererats av O. P. Pettersson (II: 201 f.), och som entydigt uppger att första prästen (prästerna?) kom från Anundsjö. Även nutida folktradition, som jag själv upptecknat, uppger detta, ibland med emfas. Mot detta står dock lokala auktoriteter som Nils Eriksson och Frans Fjällström, den senare ännu bosatt i Fatmomakke, som båda författat separata skrifter om kyrkplatsen. Eriksson uppger t.o.m. att det alldeles saknas någon tradition om Anundsjö, vilket är helt fel, och vänligast kan tolkas som glömska. Båda dessa författare, som är kulturhistoriskt

mycket kunniga, talar om Åsele. Då får man minnas, att de verkligen förhållit sig kritiska till den muntliga traditionen och sökt skala fram blott det som går att bevisa genom historiska källor. När äldre fjällbor idag ansluter sig till detta märker man oftast, att de står under inflytande av vad Eriksson och Fjällström skrivit och sagt.

O. P. Pettersson är faktiskt mindre gångbar i sin egen bygd, eftersom han råkat göra sig skyldig till en rad smärre misstag i detaljer. Men i det stora hela är hans skildring i Gamla byar i Vilhelmina (1941-60, men baserad på uppgifter från omkring sekelskiftet) en enastående dokumentation av bygdens framväxt, som sådan en klassiker i svensk folklivsforskning. Eftersom O. P. Pettersson stödde sig mycket på den muntliga traditionen — och detta är också den främsta förtjänsten med hans verk — har för många vilhelminabor de misstag han gjort kommit att misskreditera hela denna tradition. Det är att kasta ut barnet med badvattnet.

Traditionen når oss idag blott som fragment. En människa kan ha en enda pusselbit, men dess värde kan först inses när den kombineras med andra. Därför var jag inte förrän sent medveten om, att jag plötsligt stött på flera bidrag till frågans lösning, när jag som mest intensivt intervjuade fjällbor i Vilhelmina åren 1978-82. Idag kan jag konstatera, att dessa skärvor inte skulle gå att finna, eftersom de flesta sagesmän avlidit. Tyvärr gick även mina ljudband förlorade i en husbrand 1983, men anteckningarna finns kvar. De första yttrandena av betydelse i detta sammanhang framkom i flera intervjuer, troligen redan under 1978, och går ut på, att det gått jämnt hundra år mellan den första och den andra prästen i Fatmomakke, men även, alternativt, att det rörde sig om tre präster med samma tidsintervall. Några namn på

prästerna var inte kända. O. P. Pettersson: "Gamla lappar berätta, efter vad de hava hört av sina förfäder, att på den tiden kom prästen till detta ställe ända från Anundsjö församling i norra Ångermanland. De säga sig hava hört namnet på den förste prästen, som skall hava infunnit sig på böneplatsen men de komma icke ihåg hans namn. Längre fram i tiden började själasörjare resa hit från Åsele." (A.a. II: 201 f.)

Vid dessa tillfällen såg jag uppgifterna blott som varianter på samma tema, jag ansåg t.ex. att de tre prästerna och de hundra åren mest var berättartekniska knep, det episka tretalet och det likaledes episka hundratalet. Det var även tydligt att mycket mera än detta en gång hade berättats, dvs. det hade tidigare funnits en muntlig epik utgående från vad de tre (eller två) prästerna hade haft för sig i Fatmomakke och i fjällvärlden i övrigt. Det t.o.m. antyddes, att något av detta hade associerats med den legendariske nåjden Niehkor-Guörnje (Samer nolaskogs, s. 71 f.). Om detta kan jag bara säga, att det för mig just då gav intrycket av "lörd" spekulation och mycket väl kunde ha kommit utifrån. Numera är jag inte så säker. Men båda versionerna hävdade i alla fall, att den förste prästen hade kommit från Anundsjö, i åtminstone ett fall även att den andre hade gjort det. Att den siste i båda sekvenserna hade kommit från Åsele, därom var alla överens. Jag vet, att jag vid något intervjutillfälle även undrade, varför inte dessa präster hade kommit från Norge, vilket jag, som antytts i min bok, hade tyckt vara rimligare. Jag försökte även avfärda det hela med att påpeka, att om hundra år förflutit mellan de olika prästernas framträdanden, skulle vi ha befunnit oss alltför långt tillbaka i tiden för att det skulle vara möjligt. Man fick då räkna bakåt. Beroende på var man placerade den

förste åseleprästen, och om det fanns flera föregångare än en, skulle vi befinna oss tillbaka i 1500-tal, ja, kanske t.o.m. i 1400-tal. Själv har jag i min bok gissat på att den åsyftade anundsjöprästen kunde ha varit Olof Zackarias Anzenius, född 1616 i Anundsjö som tidvis både upprätthöll tjänst i Anundsjö och Åsele, t.o.m. — djärvt nog — gissat på en tidpunkt kring 1648-1660.

Något tidigare hade jag i Åsele och södra Vilhelmina stött på uppgifter om en annan präst, som skulle ha hetat *Spå Ola* eller *Spå Herr Ola*. Senare har jag kunnat konstatera att det är en gammal tradition, åtminstone lika gammal som O. P. Petterssons sagesmäns. Eleazar Rhen nämner nämligen *Spå Ola* i sin beskrivning av Åsele från ca 1850. Det framgår att Rhen associerar honom med Junsele, obekant av vilken anledning. Några detaljer återberättas inte. Mina meddelare ansåg att prästen Spå (Herr) Ola hade stannat i minnet, dels därför att han verkat i lappmarken innan Åsele och Junsele blev egna socknar, dels därför att man berättat om hans "spå-kunnighet", dvs. hur han kunde trolla. Någon meddelare hade anfört att han skulle ha haft något med Gulsele att göra. Först senare insåg jag att detta kunde stämma med Rhens uppgift om Junsele socken. Intressant är naturligtvis också, att just Gulsele vid Ångermanälven är den traditionella mötesplatsen för skogssamerna i denna del av lappmarken under 1500-talet, men knappast senare. Det var bl.a. här de mötte sin dåvarande lappfogde och avlevererade skatten (Samer nolaskogs, s. 33 f.). Detta har ingenting med den första prästen i Fatmomakke att göra, men jag har reflekterat över möjligheten att Olof Anzenius är den Spå (Herr) Ola som avses. Å andra sidan är han ju faktiskt präst i Åsele redan vid mitten av 1600-talet och Gulsele bör då ha förlorat sin betydelse i

detta sammanhang (om man nu skall fästa någon uppmärksamhet vid denna uppgift). Junsele som egen socken kan knappast vara aktuell. Junsele nämns som egen socken 1535, men de första kända prästerna uppträder långt senare, dock ingen som kan komma ifråga som förlaga till Spå Ola. Och skall vi tro sägnen så tillhör denne alltså tiden innan sockenbildning inträffade.

Nästa moment inträffade vid en intervju med min huvudmeddelare, Elisabeth (Lisa) Stinnerbom i Borkan 1982. Då hade jag ännu ingen tanke på att kombinera de uppgifter för vilka jag redogjort ovan. Lisa hade, med definitivt stöd av sin tio år äldre make Tomas, med emfas hävdad just detta, att den förste prästen i Fatmomakke hade kommit från Anundsjö socken i norra Ångermanland. På kyrkogården i Anundsjö (Bredbyn) låg för övrigt begravd hennes fars yngste farbror, Kristoffer Jonsson (1845–1914), som större delen av sitt liv bott nolaskogs, där han varit getare hos bönderna, och ibland även varit dräng hos samiska renskötare. En av de senare var den siste skogssamen Nils Pehrsson (1804–1880), som i rakt nedstigande led stammade från anundsjösamer sedan början av 1700-talet, förmodligen ännu längre tillbaka. Han och i något mindre grad fadern, Sjul Jonsson (1857–1936), hade varit Lisa Stinnerboms viktigaste muntliga källor för de äldsta traditionsuppgifterna. Detta bör hållas i minnet vid bedömningen av källvärdet.

Vid det aktuella tillfället hade vi just avhandlat Fatmomakke och vad olika författare eller sagesmän hade hävdad om de första prästerna. Lisa bad då att få återkomma nästa dag i denna sak. Hon skulle försöka fråga Tomas, som behövde tid att grunna på saken. Som tidigare nämnts hade O. P Pettersson nämnt att gamla samer hade hört den förste prästens namn, men glömt det.

Klockarfar i Fatmomakke, Olof Jonsson Stinnerbom (1849–1937) med hustru Maria Amalia f. Larsson (1860–1930) — bärare av en medeltida tradition?

Lisa hade själv inte hört namnet, men hon hade hört flera präster åberopas av Kristoffer Jonsson när hon var liten. Nu trodde hon att Tomas kände till namnet.

När jag således kom tillbaka nästa dag var Lisa klart konfunderad över något, hon tvekade flera gånger. Jag kände ju vid det här laget ganska väl min meddelare och förstod att något oroade henne. Samtalet vände omsider till det föregående ämnet. När jag pressade henne och Tomas lite, Tomas var nu för första gången allvarligt på alerten, kröp det fram, faktiskt under ett visst motstånd från Lisas sida, att Tomas från sin far Olof Jonsson Stinnerbom (f. 1849), Klockarfar i Fatmomakke, vilken ofta gick på Norge under sommaren (Majavatn), hört att den förste prästen hade kommit från Norge och gick under beteckningen *Herr Bengt*. Det hade varit för mycket länge sedan. Dessutom hade han hört av andra, att det funnits ytterligare en präst i Fatmomakke, men varifrån han kom var osäkert, och det var inte klart, om han hade predikat på platsen, som Herr Bengt hade. I varje fall hade han varit där. Denne präst hade sagesmannen sagt vara före Herr Bengt, men Tomas trodde inte på det, eftersom det ju skulle ha varit så okristligt länge sedan. Denne präst hette i vilket fall *Torsten*, som även är namnet på en av Lisas och Tomas söner. Lisa Stinnerbom hade blivit störd av allt detta. Hon ville ju, att vi skulle få fram belägg för en anundsjöpräst och hon hade dessutom hört mig diskutera möjligheten av att den förste prästen var Olof Anzenius. Jag kunde min Hernösands stifts herdaminne av L. Bygdén och det fanns nu inga möjligheter att förlika Tomas klara traditionsuppgifter med prästlängden för Anundsjö under 1600-talet. Ingen Bengt och ingen Torsten. Något tidigare eller senare århundrade kunde inte gärna vara aktuellt.

I min bok anförde jag inte heller någonting av allt detta. Jag trodde, vad gällde ursprunget för prästerna, att Tomas låtit sig påverkas av sin fars, och många andras i den släkten, norska anknytning. Den legendariske förfadern Köpman Jo under 1700-talet, hade dock, liksom Ol Jonsson och Tomas själv, alltid haft vinterbete i norra Ångermanland, från Anundsjö till Gideå/Nordmaling. I varje fall vill jag göra helt klart, att Tomas Stinnerbom inte hade läst sig till någon av prästerna Torsten eller Bengt. Det var en genuin tradition som han hade förmedlat, och han betonade själv att den var mycket gammal. Det är knappast ens värt att diskutera, om hans sagesmän hade kunnat läsa sig till detta på något sätt.

Som kanske är bekant har jag i Samer nolaskogs helt koncentrerat avsnittet om den tidiga lappmissionen kring lappkvinnan Margareta (s. 30 f.). Jag antydde där, att "våra" sydsamer hade en särskild tradition att bokstavligen gå till kungs, som kunde gå långt tillbaka i tiden, eventuellt ända tillbaka till Margareta själv. Där- emot har jag inte fäst någon uppmärksamhet vid de senare missionärer som nämns i källorna.

Förnyad aktualitet fick detta först i år (februari 1989), när jag började studera mina lapidariska anteckningar. Det råkar vara så, att vi inte har någon säker uppgift om utförd lappmission i denna lappmark före 1700-talet, men självklart borde en sådan ha förekommit. Sådant är källäget mycket ofta i Lapplands (och i något mindre grad hela Norrlands) historia. Det häpnadsväckande sammanträffandet är nu det, att *Toste* (alltså inte *Torsten*, men näst intill) och *Bengt* verkligen är namnen på två personer, de enda kända, som i det närmaste med hundra års mellanrum sänts ut för att missionera i den svenska lappmarken. Jag återupptäckte plötsligt Lapp-

lands medeltid sittande på ett tåg mellan Örnsköldsvik och Ljusdal, där jag skulle hålla föredrag under titeln Samer nolaskogs. Det finns naturligtvis mycket att säga om förhastade slutsatser och om muntliga källors värde. Men det sparsamma historiska källmaterialet ger följande upplysningar:

Breven om lappkvinnan Margareta kommer omkring 1388–89 och tycks ebba ut med ett som kan vara från år 1414 (Brilioth 1925, s. 161 f., 255 ff.). Några år därefter utfärdar kung Erik av Pommern ett skyddsbrev för en lappmissionär från Gurre slott på Själland, adresserat till ärkestiftets i Uppsala domkapitel 9 oktober 1419. Brevet förvaras i Riksarkivet och är publicerat i Svenskt Diplomatarium som nr 2697 s. 512 f., dessutom i HSH XXIX, s. 25:

Gothe wener, epter thet at wor astunden ær stoor till at cristendomæn matte økiæs i wor land oc Guths hedher vtwidhes, tha bethøm wi ether kærlikæ, at vm thenne bref-førere, *herre Tostæ* [min kurs.], hwilkin oss hopæs at storæn kerlech hauer til at alle wille lappanæ matte allæ wardhe cristne oc blifwæ stathughæ i Guds tro, atj hanom stæthen oc vnne, at han mughe alle stadhe ther i landsændenom predikæ ok sighæ messo for them, döpæ them oc höræ them scriptemaal oc hauæ fullæ macht them aff løsæ aff there synder oc jæmwæll the, som han hauer førræ cristnet oc adhræ, som lidit witæ aff Gudhi, oc ther meth, at han mughe ther latæ biggæ noker capell, som the mughe til-søkiæ nokon tiidh vm aarit oc læræ sit siælegagn oc taghe ther Guds likamæ, ok bidhiom wi ether at j gyffuin hanom ther vpa eet slikt breff, som han ær meth bewaradher oc be-standende; ok ær nokor then i ethre biscopsdøme, som hanom will hielpe i slighe hellegho ærinde oc næær hanom blieue, tha vnne oc thet oc gyffuin ther til orloff oc macht, som fore sacht ær, oc bewisen ether allaledhis her wdi, som wi trom til ether.

Om det verkligen blev någon mission av detta framgår inte, men det är alltså möjligt, att det rör sig om en direkt uppföljning av Margaretas hänvändelser till Uppsala ärkestift och till drottningen. Om herr Toste finns tyvärr ingenting annat att meddela. Att brevet utställts först i oktober kan möjligen betyda att han tänkt sig att fara till sin destination på det kommande vinterföret. Seglations-tiden var nu med säkerhet över, och Uppsala ärkestifts visitationsresor utfördes vintertiden som bekant nordligast i Jämtland och norra Ångermanland (Friberg 1951, I, s. 88 ff.). Som det nu är vet vi inte ens om herr Toste kom iväg.

Drygt hundra år efter Eriks brev uppdrager kung Gustav Vasa själv åt en munk i Vadstena, Benedictus (Bengt) Petri, i ett brev att föra lapparna till kristendomen. Det öppna brevet från 5 juni 1526 lyder sålunda (i RR 1526, s. 167):

Göre witterlighit ath thenne breffuisare *her benkth* [min kurs.] wastena closthers brodher ær stadt y syn rettho reso och ærendhe in wthj norrebotn med wor tillatilse och godhe minne till ath the fatigha Lappar och andhra then landzendha urbyggjære gwdz thro och hwes theres siæl saligheth tiillydher och om saa læghlethra till segher ath han maa ther optagha een scola för för:da lappar schull och andhra flere godhe barn j then landzendha Therföre förbiwde wj alle her hoo the helsth kwonna besynnerlige wara fogther och embetismen honum her emoth hindra quelia eller plasza i noghen maatthe wthan heller fordhe oc freyme honum till thet bestha Tess till wiszo ath saa wor tillatilse och wilia ær lathe wj trykke worth secreth ...

Redan 10 oktober året före, 1525, framgår av Vadstena-diariet, att herr Bengts missionsresa var aktuell (SRS I: 1, s. 219): "Eodem anno die S. Gereonis, ex mandato

Regis nostri Dni. Gostavi, exivit frater Benedictus Petri, ad inducendum populum Lapponicum ad divinum cultum." Bengt sägs alltså utträda ur klostret på denna dag. Vi befinner oss nu mitt i den avgörande striden mellan lutheranismen och katolicismen. Katoliker, som biskop Brask i Linköping, ogillade dylika tilltag, som förutom att tömma klostren för fritt predikande skulle leda till prästernas äktenskap och annan styggelse (HSH 18, s. 239 f., 13/6 1526; jfr Westman 1918, s. 242, s. 357). Bengt själv tycks emellertid inte ha haft några betänkligheter, vilket kanske tyder på, att han haft kungen närstående åsikter. Men inte heller här finns några vidare uppgifter. Att Gustav Vasa talar om "norrebotn" betyder inte någon närmare lokalisering. Ända till 1700-talets slut kunde Norra Botten syfta på allt mellan Gävle och Torneå. Däremot kunde målsättningen att upprätta skola, där även andra än lappars barn kunde åtnjuta undervisning, tyda på att man hade i åtanke ett område, där det även fanns jordbrukare bosatta.

Ja, vad skall man säga om detta? *Tostæ* (*Toste*) kan ju faktiskt vara vår *Torsten*, *Benedictus Petri* vår *Herr Bengt*, men det är väl nästan alltför bra? Om Tostes missionsverksamhet är en direkt följd av lappkvinnan Margaretas initiativ, vilket förefaller troligt, så kan vi därmed även gissa på, att Margareta också kom från den sydliga lappmarken i förslagsvis Ångermanna lappmark! I varje fall stämmer dessa grundfakta med de uppgivna hundra åren mellan missionärerna. Nästa aktuella årtionde borde väl bli 1620-30-talet om ekvationen helt skall gå ihop. För min del hade jag gissat något senare, som nämnts, men Olof Anzenius var före 1648 enbart knuten till Anundsjö, och återkom inte förrän ca 1640 från sina studier i Uppsala. Detta är detaljer, som kanske inte har

någon avgörande betydelse för saken. Att pastor Forsberg från Åsele tidigast bör ha varit uppe i området under 1730-talet är däremot säkert. Han skall ha predikat på flera platser, t.ex. ovanför Klimpfjäll. De ortnamn som pekar på tidiga prästbesök i övre Vilhelmina har ansetts syfta på hans missionsresor.

Intressant är också, att Anundsjö socken verkligen har haft en kyrkoherde som heter *Herr Bengt*. Efter den förste till namnet kände prästen i Anundsjö Herr Lars, som är död 1552, är Bengt nämnd 1553 och några år framöver. 1553 hjälper han kungen att få ihop pengar till Sala bergslag. Näste kände präst, Nicolaus Olai, är nämnd 1566 och så vidare och var troligen en son till länsmannen Olof Jonsson i Tvärlandsböle. Kan denne Herr Bengt rentav vara Benedictus Petri själv? Sedan han sändes ut 1526 skulle det då alltså ha gått drygt 25 år, en hel mansålder, innan han dyker upp igen. När han inträder i klostret i Vadstena år 1517 kallas han "virum doctum, maturum & devotum in sacerdotum", dvs. "lärd, mogen och hängiven det prästerliga kallet". Han har säkert studerat utomlands, varpå även hans dåvarande ställning som kanik (*canonicus*, som ofta underhöll sådana studier) vid domkyrkan i Skara tyder (SRS I: 1, s. 215, 9/11 1517 Diar. Vazst.).

Låt oss antaga, att han var i trettioårsåldern 1517. Om han levte 1553 skulle han med ett födelseår omkring 1490 ha varit omkring 65 år. Det är i varje fall inte orealistiskt. Men för att med Benedictus Petris lärda bakgrund ha hamnat i den lilla utkantssocknen Anundsjö måste till en hängiven och ovanlig personlighet. Innan dessa spekulationer nått för långt måste vi dock minnas, att det säkert finns flera tänkbara Bengt i Norrland som kan ha blivit präst i Anundsjö år 1553.

Men det finns åtskilligt mer att säga om Benedictus Petri. Som nämnts ovan hade han alltså före sitt inträde i Vadstena kloster varit kanik vid domkapitlet i Skara i Västergötland. Som vi med fog antagit har han studerat utomlands, vilket var få förunnat i den tidens samhälle. I denna egenskap bör han ha varit väl bekant med de berömda bröderna Johannes och Olaus Magnus (födda 1488, respektive 1490), Sveriges första världsberömda författare, om vi räknar bort den heliga Birgitta (vars minne och skrifter båda bröderna vårdade ömt). De var också Sveriges sista katolska ärkebiskopar, som trogna sin kyrkliga uppfattning skulle dö i landsflykt, in i det sista hävdande svenska intressen. Johannes Magnus hade åren omkring 1510 gått i domskolan just i Skara och där besökts av sin något yngre bror, varav talrika spår finns i Olaus ståtliga huvudverk "Historia om de nordiska folken" (Grape 1970, s. 17). Därtill hade båda senare företagit norrlandsresor, där de träffat på samer. Först ut var Olaus Magnus, som åren 1518-1519 företog en i sammanhanget möjligen relevant färd från centrala Norrland till Norge och tillbaka igen. Hans resor kan t.ex. ha berört Ångermanälvens flodsystem. Låt oss spekulera litet (på grundval av t.ex. Carta marina, tryckt 1539, historieverket, tryckt 1555, båda i Italien, Richter 1967 och Grape a.a., s. 41). Olaus färdväg är okänd, men han bör år 1518 ha mött samer, eftersom han påstår sig ha färdats i sydd båt i en fjällälv (4:10, jfr 4:11 om bågskytte) just det året. Som framgår av min bok om samiskt båtbygge är det sydligaste området för fynd av sydda båtar just i Ångermanälvens/Vängelälvens vattensystem (det senare avser dock sjöar, jfr Westerdahl 1987). Inga fynd har sålunda gjorts i Jämtland. Ännu före mitten av 1700-talet var de sydda forsbåtarna tydligen allenarådande i

Ångermanälvens nedre lopp (Ehrenmalm 1743, s. 96 ff.). Om Olaus verkligen mött samer 1518 och inte året därpå, då han även besökte norrlandskusten upp till Torneå, måste kontakten med dessa båtar ha ägt rum i detta område. Han berättar att han just detta år närvarit vid en tävling eller övning i bågskytte bland samer, vilket kanske förutsätter en större samling än vid ett normalt viste, t.ex. på en mötesplats för en fest eller dylikt (4:11). Antagandet som gjorts av bl.a. Richter (1967, s. 14) att de av Olaus Magnus åberopade "märkena" vid stränderna av — som det verkar — just den flod som han befarit, avser de berömda hållristningarna vid Nämforsen i Ådalslidens socken, skulle stärka vårt försök till lokalisering.

Olaus uppdrag var något så prosaiskt som försäljning av avlat för syndernas förlåtelse. Det enda bevarade vittnesbördet om hans verksamhet är en anteckning i Stöde kyrkas räkenskapsbok år 1519 om en utgift av "11 ore för afflass tafflan" (Grape 1970, s. 31). Han bör därför ha haft samma behov av att besöka sockencentra och kyrkor/kyrkoherdar som biskopar under visitationsresor. Dessa inarbetade resvägar, som redovisats av Friberg (1951, I, s. 88 ff.) har därför varit aktuella, även om den något äventyrlige Olaus Magnus har företagit flera omfattande utflykter. Den nordliga rutten i Ångermanland går över Ramsele. Kan Olaus ha företagit en utflykt mot t.ex. Gulsele vid Ångermanälven? Vi har tidigare mött platsen som ett centrum under 1500-talet för Ångermannanna lappar. Här finns f.ö. ortnamnen *Biskopsholmen/Biskopsselet*, vilket möjligen kan syfta på besök av tidiga (ärke)biskopar (om inte på superintendent Wallin från Härnösand i början av 1700-talet). Man kan läsa sig till i en bisats i historieverket (2:30), att han — rimligen på plats — i området måste ha lagt märke till naturnamn

på bl.a. *Bisp-*, *Biskops-*, *Brud-* och *Jungfru-* i de älvar han besökt. Detta kan syfta på såväl övre Indalsälven, mellersta Faxälven som nedre Ångermanälven. En känd *Brudsten* finns f.ö. i Betarsjön strax norr om Gulsele, men så benämnda lokaler finns även i Faxälven i Edsele, i en sjö i Ådalsliden och i Ångermanälvens mynningsvik.

En annan möjlig mötesplats är Ramsele vid den gamla biskopsrutten mot Resele. Båda namnen finns på Carta marina. Övriga tidiga marknadsplatser för samer är i området Ström och Hammerdal i Jämtland samt Fjällsjö i Ångermanland (Bergling 1964, s. 148).

Att Johannes Magnus däremot varit här är mindre troligt. Han besökte emellertid, enligt brodern (Historia, 4:19), de avlägsnaste delarna av Jämtland (jfr Näsström 1925). Han företog dock sin resa samma år som Benedictus Petri, den forne vadstenamunken, fick sitt skyddsbrev av Gustav Vasa. Kanske herr Bengt följde sin ärkebiskop? I varje fall bör han ha haft tillgång till Olaus uppgifter och kunna ha påverkats därav för sin inresa i lappmarken. Skulle vi ytterligare spekulera om den muntliga traditionens tillförlitlighet är det ju utsagt att herr Bengt i samisk version skulle ha kommit från Norge, varför inte just Jämtland?

En viktig invändning mot resonemanget om ett direkt samband mellan Olaus Magnus, Johannes Magnus och Benedictus Petri är att det ingenstades i brödernas efterlämnade skrifter klart sagts något om en påbörjad lappmission, något som Olaus Magnus inte skulle ha försummat att påpeka i t.ex. hagiografen över brodern (tryckt i SRS). Men Johannes och Olaus åsikter om den bristande lappmissionen i Sverige, som förmedlats personligen till portugisen Damianus Goes (författare till bl.a. Veklagan över lapska folkets nöd), var säkert väl kända, även

av Gustav Vasa själv, och därmed ett motiv bakom hans uppdrag till Benedictus Petri. Johannes lämnade för övrigt strax efter sin nordliga visitationsresa Sverige för att aldrig återvända, varför han kanske aldrig fick möjlighet att bedöma utgången av den tilltänkta missionen. Eftersom förhållandet till kungen var ansträngt kan man även tänka sig att ett initiativ av den sistnämnde i denna fråga avsiktligt skulle ha "glömts" av bröderna.

Att en vadstenamunk med Benedictus lärda bakgrund skulle ha undgått att umgås i samma kretsar som östgötabröderna Magnus, särskilt med tanke på dessas ådaga lagda omsorger om birgittinerorden, är helt osannolikt. Om däremot lappmissionen varit på tal kan vi bara gissa. Att Benedictus Petri som utgångspunkt för sin missionsverksamhet valt ett område som var känt av båda eller någon av dessa beresta sagesmän är i varje fall inte otroligt. Men hela detta resonemang beror självfallet på att Olaus Magnus är den enda berättande källa av större värde som vi har från hela den svenska medeltiden. Det kan ju vara helt andra sagesmän som bestämt Benedictus eventuella vägval. Olaus Magnus själv hade ju även mött samer i Torneå, där han färdats åtminstone upp till Särkilax kapell vid Övertorneå (dock 1519). Här hade ärkebiskop Hemming av Uppsala döpt samer (och kareler) redan år 1346.

En liten utvikning må tillåtas mig. Om vi har att göra med en genuin medeltida tradition i detta fall kan man ju även undra något över Spå (Herr) Ola, som alltså associerats med Junsele och mera specifikt med just Gulsele. Ola bör syfta på en *Olof*. Det kan med lämplig fantasi faktiskt syfta på Olaus Magnus själv, som år 1518-1519 distribuerade syndernas förlåtelse mot skälig ersättning på gränsen till den sydliga lappmarken. En

ödets ironi skulle då vara att detta hokuspokus redan då av de halvhedniska lapparna skulle ha uppfattats just som hokuspokus och därmed givit herr Olof hans tillnamn. Det är ironiskt till övermått om detta förblivit det enda bevarade omdömet i Nordsverige om den svenska medeltidens störste humanist. Men varför inte?

Om detta går nu inte att säga så mycket mera. Om 1600-talets missionsresor, om sådana förekom, vet vi fortfarande lika litet. Vi vet inte mycket mera om pastor Forsbergs predikoplatser. Men i huvudfrågan finns det alltså fortfarande en distinkt möjlighet, att de första prästerna i Fatmomakke (eller denna trakt) i och för sig inte ursprungligen kom från Anundsjö, men ändå kan ha valt denna ort som utgångspunkt (eller replipunkt). Åsele lappmark är först Anundsjö lappmark, och kyrka har funnits i Anundsjö sedan 1200-talet, att döma av undersökningar på den gamla, av traditionen kända, kyrkplatsen. I slutet av 1400-talet kan socknen ha avsondrats från Själevad.

Därmed skulle båda parter i den uppslitande striden om första prästens ursprung i Fatmomakke i viss mån ha rätt, dock mest den som lutat åt Anundsjö. Men då måste vi också förutsätta, att traditionen om (herr) Toste och herr Bengt går tillbaka till medeltiden. Det är i så fall en präktig sensation, för att registreras under 1980-talet.

Korrektturnot

Nordlander an knyter i sin summering (Hvarjehanda anteckningar, Norrländska samlingar V, s. 139 f.) av traditionen kring Spå Herr Ola mera tyngdpunkten till Resele (och Ådals-liden) och uppger, att han skall ha varit präst i Resele, med annexen (Ådals-)Liden och Junsele. Intressant är anknytningen till Betarsjön i Junsele. I Hernösands stifts herdaminne (III, 1925, s. 173) har Bygdén gissat på Reseleprästen Olaus Stenonius (1590-1613). Alla tre socknarna ligger längs Ångermanälven och flodfärder intar f.ö. en prominent plats i sägenfloran kring Spå Herr Ola.

Litteratur

- Bergling, Ragnar, 1964, Kyrkstaden i övre Norrland. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 3. Uppsala.
- Brilioth, Yngve, 1925, Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt 1363-1414. Uppsala universitets årsbok. Teologi 1. Uppsala.
- Bygdén, Leonard, 1923-28, Hernösand stifts herdaminne, I-IV. Uppsala.
- Diplomatarium Suecanum (Svenskt Diplomatarium).
- Friberg, Nils, 1951, Vägarna i Västernorrlands län 1-2. Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms högskola. Stockholm och Härnösand.
- Grape, Hjalmar, 1970, Olaus Magnus, forskare, moralist, konstnär. Stockholm.
- HSH = Handlingar rörande Skandinaviens historia. Urkundssamlingar 1817-.
- Näsström, Gustaf, 1925, Johannes Magni norrländska visitationsresa 1526. I: Fornvårdaren 1, Östersund.
- Olaus Magnus, 1976 (nytryck), Historia om de nordiska folken I-IV. Stockholm.
- Pettersson, Olof Petter, 1941-60, Gamla byar i Vilhelmina I-IV. Etnologiska källskrifter. Utg. H. Geijer & K.-H. Dahlstedt. Stockholm. [Nyutg. Umeå 1982: Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 23: 1; Norrländska skrifter nr 8.]
- Rhen, Eleazar, Anteckningar om Åsele lappmark. Manus. ULMA,

- Uppsala. Avskr. i folkrörelsearkivet, Umeå/kopia Örnsköldsviks museum.
- Richter, Herman, 1967, Olaus Magnus' Carta Marina 1539. Lychnos-bibliotek 11:2. Lund.
- RR = Riksregistraturet, Konung Gustaf I:s registratur I–XXIX, Stockholm 1861–1916.
- SRS = *Scriptores rerum suecicarum medii aevii*. Ed. et ill. E. M. Fant, E. G. Geijer, J. H. Schröder, Claes Annerstedt. Tom I–III 1818–1876. Uppsala. Tom I: *Diarium Vazstenense*.
- Westerdahl, Christer: 1987. "Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadsart." Om äldre samiskt båtbyggeri och samisk båt-hantering. Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 11.
- Westerdahl, Christer: 1989a. En kulturgräns nolaskogs. Örnsköldsviks museums småskrifter nr 20. Örnsköldsvik.
- Westerdahl, Christer: 1989b. Norra Ångermanland som kulturell gränzon. I: *Tre kulturer* 5. Johan Nordlander-sällskapets årsbok. Umeå. (Under utg.)
- Westman, Knut B. 1918, *Reformationens genombrottsår i Sverige*. Stockholm.

Recensioner och anmälningar

Det maritima kulturlandskapet kring Bottenviken. Artiklar och studier från Bottenviksprojektet. (Red. Lars Holstein.) Umeå 1988.

Åren 1983–1984 planerades Bottenviksprojektet — det maritima kulturlandskapet, ett samarbetsprojekt med deltagare från universiteten i Umeå, Uleåborg och Åbo samt museerna i Örnsköldsvik, Umeå, Skellefteå, Luleå, Uleåborg, Jakobstad och Vasa. Det skulle vara tvärvetenskapligt med representanter för universitetsämnen arkeologi, etnologi, historia, nordiska språk och kulturgeografi. Pilotprojektet slutfördes 1986–1987.

Resultatet redovisas i samlingsvolymen *Det maritima kulturlandskapet kring Bottenviken. Artiklar och studier från Bottenviksprojektet*. Umeå 1988. 221 s. (red. Lars Holstein; Etnologiska institutionen, Umeå universitet, 901 87 Umeå). Det mer organiserade samarbete med museerna inom projektets ram som man hoppades på under förberedelserna kunde av ekonomiska skäl inte genomföras. Museerna har ändå bedrivit viss verksamhet "i linje med projektets program".

I bokens inledning *Botten-*

viksprojektet — det maritima kulturlandskapet: vision, verklighet, resultat 1986–1987 av ett pilotprojekt beskriver Phebe Fjellström projektets idébakgrund, dess syfte, mål och metoder. Tre problemkomplex skulle fokuseras — bebyggelsemönster och boendemiljöer, sociala strukturer och kulturvariabler samt det maritima kulturlandskapets idévärld — från medeltiden t.o.m. vår tid. Undersökningsområdet skulle vara skärgården och fastlandets kustbygd från Gävle runt Bottenviken till Åbo.

Inom projektet har man haft ett kulturekologiskt synsätt, vilket innebär att man studerat människors anpassning till den fysiska och den sociala miljön i det maritima kulturlandskapet, som man betraktar som ett särskilt ekosystem. Inom detta system räknar man med "särskilda ekotyper (agrar miljö, fiskemiljö) som i sin tur påverkas av naturresurser och resursutnyttjandeformer". Ett annat för projektet centralt begrepp är 'kognitiva strukturer', "de osynliga/icke uttalade samband av normer, värderingar, kunskap och fördomar som styr människors handlande inom ett bestämt kulturområde".

Bokens övriga bidrag är grup-

perade i tre avdelningar: *Maritim etnologi ur bottniskt perspektiv*, *Språkvetenskapligt material (ortnamn och sakord) ur bottniskt perspektiv* samt *Landskapet och den maritima miljön*.

Det längsta bidraget i avdelningen *Maritim etnologi ur bottniskt perspektiv* är Phebe Fjellströms *Ålvdalskultur kring Bottenvikens nordliga spets ur etnologiskt perspektiv*. I uppsatsen visar hon på en kulturgräns, "kulturbarriär", mellan svenskt och finskt som hon anser fanns i Skellefteå-Byske-området fram till någon gång på 1200-talet. "Gränsbarriären mellan nord och syd börjar sakta suddas ut under medeltiden. Norrbotten blir svenskt." Dessförinnan hade kontakterna kring Bottenviken gått framför allt i väst-östlig riktning. Hon menar att bl.a. sådana exponenter för den nordsvenska materiella kulturen som kloalen (ett jordbruksredskap), lucksången, trattsagan och karsinapatan (ett fiskeredskap) är innovationer som kommit till Norra Bottnen från sydvästra Finland. Stöd för dessa kulturkontakter finner hon även i senare tids arkeologiska (Wallerström), historiska (Sundström m.fl.) och språkvetenskapliga (Vahtola) forskning som visat på det tidiga sambandet mellan Tornedalen och sydvästra Finland och Karelen.

Också Nils Storå skriver om östliga kontakter. I hans uppsats *Över Kvarkens isar* får man veta att organiserad istrafik över Kvarken förekommit redan på 1500-talet. Han visar med siffror bl.a. vilken omfattning förkörningen hade under 1800-talet, med transporter av spannmål, kött, fisk, smör, tjära och hampa m.m. Genom studier av hur skärgårdsborna utnyttjat isen får vi också inblickar i deras kognitiva värld. "I ett kognitivt perspektiv kan man observera att skärgårdsborna också har uppfattat isarna som 'produktionslandskap', i resursangivande begrepp motsvarande de i andra sammanhang använda *timmerskog* och, mera maritimt betonade, *äggländ* och *dunland*."

Avdelningen innehåller också ett par uppsatser av mer specialicerat slag. Kurt Genrup presenterar *Gunnar Jonsson — vår förste maritimetnolog*, som har stor aktualitet idag genom den helhetssyn som präglar hans forskning. Han skildrar maritima kulturmönster men betonar också "sjöfolkets *dubbla* kulturella tillhörighet", i sjömanslivet och bondesamhället.

Till bondesamhällets idévärld hör *baran* som tjuvmjölkkade kor. I uppsatsen *En "barakärning"* berättar Lars Holstein om en "barakärning" på Holmön och sätter in denna folkliga före-

ställning i ett nordiskt sammanhang.

Bokens språkliga avdelning inleds med Lars-Erik Edlunds långa uppsats med den långa titeln *Några maritima perspektiv på det bottniska ortnamnsförrådet samt aspekter på kulturgränser inom det nordnorrländska området*, där han anlägger "ett mer renodlat maritimt perspektiv på ortnamnen i kustlandet än man vanligtvis gör".

Han redogör bl.a. för tolkningen av ett antal gamla maritima ortnamn i det mellannorrländska området (*Medelpad, Ångermanland, Trysunda* m.fl.). I Västerbottens kustland finns — i motsats till det mellannorrländska området — inga ortnamn med huvudlederna *-vin*, *-hem* och *-sta* som anses vittna om gammal bebyggelse. Däremot finns där gamla naturnamn som "kan ha givits av de människor som färdats längs den bottniska kusten sedan äldsta tid för fångst, fiske och handel", t.ex. *Hiske, Obbola* och *Täfteå*. Han bidrar själv med ett förslag till tolkning av det sista namnet som en "förträngning i eller vid denna maritimt anknutna lokal" och ser *Täfteå* som "ett färdvägens namn".

Även Lars-Erik Edlund diskuterar den ovan nämnda kulturgränsen i Skellefteå-/Byskeområdet. Han anser att både etnologiskt och språkligt material

talat för en sådan gräns. Norr om gränsen är det nordiska språkmaterialet inte lika dominerande, utan där kan man notera ett bottenskiakt av finska namn (*Hortlax, Kallax*, kanske *Rosvik* 'svenskvikén' och *Jävre* samt de många fisketräsken i Pite lappmark med "namn av mer eller mindre tydligt finskt ursprung"). Han räknar vidare med att man kan ha haft en fungerande flerspråkighet i den nordligaste delen av Bottnen, där ju viktiga handelsvägar möttes med Tornemarknaden som ett "kommunikationsnav".

Som nämnts tillämpar författaren i uppsatsen ett maritimt perspektiv och vill pröva nya vinklar, t ex att baltiskt språkligt material möjligen skulle kunna bidra till att lösa vissa ortnamnsproblem. Han — liksom flera andra författare i boken — räknar med livliga och långväga sjökontakter.

Maj-Len Rönkä jämför "de norrländska och österbottniska dialekterna med varandra i ett ord- och sakperspektiv" för att kunna "dra slutsatser om språklig och kulturell samhörighet samt om kulturkontakter och spridningsvägar". Med några exempel ur det traditionella jordbrukets redskapsordförråd (myrskidor, bärvidjor, bärstänger, höräfsa, lie och slaga) visar hon "att de terminologiska likheterna inom det gamla agrara redskapsordförrådet är mycket

stora i Norrbotten och Västerbotten å ena, Österbotten å andra sidan".

Bokens sista avdelning — *Landskapet och den maritima miljön* — inleds med en översikt över det norrländska kustlandskapets utveckling i ljuset av senare års arkeologiska forskning. I *Det maritima kulturlandskapet och den arkeologiska forskningen i Norrland* utgår Evert Baudou från Noel Broadbents undersökningar och pekar på tre viktiga hållpunkter i det maritima kulturlandskapets utveckling i Bottenviken: folkvandringstiden, den äldre vikingatiden samt den senare medeltiden och 1500-talet. Gemensamt för de tre perioderna är att de utmärks av "expanderade ekonomi och befolkning på Bottenvikens svenska sida men med mycket olika händelseförlopp".

Under folkvandringstiden skedde en expansion av Mellannorrlands agrara bebyggelse i området innanför kusten och med en antydning till expansion i södra Västerbottens kusttrakter.

För övre Norrland var vikingatiden en livlig period ur ekonomisk synpunkt. Den agrara bygden längs kusten utvidgades och inflyttningen från sydvästra Finland till Tornedalen inleddes. Baudou menar att det är rimligt att anta att "alltmer av havsresurserna tagits i anspråk" under detta skede.

Arkeologiska lämningar från den tredje perioden visar tydligt "hur utvecklingen i Bottenviken under medeltiden alltmer blir beroende av den ekonomiska och politiska utvecklingen i sydligare områden". Norrland och Bottenviken kom att ingå i "ett politiskt och ekonomiskt system med Stockholm som centrum".

Kusttrakternas förändringar från 1700-talet till vår tid och kustbornas anpassning till dessa förändringar är ämnet för nästa uppsats, *Landskapsförändring genom landhöjning*. Michael Jones beskriver landhöjningens effekter i Maxmo kommun nordöst om Vasa i Österbotten. För fisket har landhöjningen varit negativ. "Fiskevattnen försvinner, hamnar måste flyttas och farleder muddras." För lantbruket har landhöjningen däremot inneburit resursvinster i form av nya landområden. Med bl.a. gamla kartor och andra lantmäterihandlingar som utgångspunkt visar han hur odlingar och bebyggelse anpassats till landskapets förändringar.

Ytterligare en artikel rör förhållanden öster om Kvarken, Henrik Österholms *Vårt okända forna kulturlandskap*, som behandlar odlingsmarkens förändring i Österbotten.

Ett domstolsutslag och en avhandling i maj 1978 har givit Sune Åkerman anledning att

göra en historisk tillbakablick på fiskerätten i en kort uppsats med titeln *Vems fiskerätt? Situationen vid Höga kusten i ett nordiskt perspektiv*.

En avslutande bibliografi upp-tar ett antal arbeten av forskare inom projektet samt verk som varit av betydelse för projektarbetet. Bibliografiska uppgifter kompletterar även en del av uppsatserna.

Staffan Wiklund

Knut Ohlsson: Grosshandlare, bönder, småfolk. Trönös skogs-näringar från och med det industriella genombrottet. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 151. Almqvist & Wiksell International 1988.

Knut Ohlsson är pensionerad lärare från folkhögskolan i Bollnäs. Han har skrivit en rad artiklar om historiska förlopp i sina bygder i tidskriften *Hälsingerunor*, och förra våren disputerade han i Uppsala på avhandlingen *Grosshandlare, bönder, småfolk. Trönös skogs-näringar från och med det industriella genombrottet*.

Som undertiteln visar är detta en lokalhistorisk undersökning, inriktad på en av hälsingsocknarna, Trönö. Den ligger nära Söderhamn, som var en av våra största trävaruhan-nar

på 1800-talet. Trots närheten dit drogs trönöbygden enligt författaren inte in i storindustrins verkningsfält förrän under mel-lankrigstiden. Avhandlingen handlar om hur trävaruhante-ringen i socknen fungerade fram till dess. En huvudfråga blir, hur och varför småsågverk-ken kunde lyckas så bra just här.

Söderhamns trävarudistrikt har tidigare blivit föremål för en detaljerad undersökning i en avhandling av Björn Rondahl från 1972. Den handlade framför allt om demografiska förhållanden i sågverksorten Ljusne i Söderala socken (*Emi-gration, folkomflyttning och sä-sonsarbete i ett sågverksdi-strict i södra Hälsingland 1865-1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljus-ne industrisamhälle. Acta Uni-versitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 40. Upp-sala 1972*). Rondahl myntade begreppet "den rural-industriella barriären" för det förhållan-det att inflyttning från den när-maste landsbygden till indus-trin var mindre vanligt förekom-mande än man skulle vänta sig. Han förklarar detta med att det fanns en psykologisk barriär: bönder föredrog att söka sig till bondeliv i Nordamerika fram-för sågverksarbete i Ljusne.

Ohlsson visar nu, hur en — troligen — ganska stark bonde-ekonomi med traditioner inom trävaruhanteringen kunde före-

nas med en småskalig sågverks-industri till en relativt blomstrande lokal ekonomi. Han menar, att jordbruket och sågverken understödde varandra och kunde utnyttja kapital och arbetskraft effektivare tillsammans än de kunnat var för sig. Han kallar denna samexistens för symbios. Denna beteckning har använts av flera forskare för att beteckna sågverkslösa skogsbygders ekonomi under skogsbolagsepoken, men den används alltså här för ett mer integrerat mönster.

I Ljusne härskade storindustrin. I Trönö däremot sågades virket vid småsågar, och plankor och bräder kördes med häst ner till kusten av bönder från Trönö och grannsocknen vid kusten, Norrala. Körsträkan var endast ett par mil, men den var betydelsefull. Författaren visar, att den gjorde att det skapades en ekonomisk "trönöbarriär", som skyddade ortens virkesmarknad mot konkurrens utifrån. Flottning var inget användbart alternativ. Socknens vattendrag flyter genom en rik jordbruksbygd, och en flottledsreglering där skulle ha lett till stora ersättningsanspråk. Jordbruksintressena tog alltså loven av skogsexploatorerna i denna bygd. Detta är ett exempel på en institutionell barriär, som upprättats med stöd av myndigheterna för att skydda etablerade ekonomiska intressen.

Hur fungerade då trönöböndernas ekonomi på denna skyddade hemmamarknad? Vad var det som gav den dess livskraft? Det är denna fråga, som främst sysselsätter författaren. Han påvisar flera beaktansvärda förhållanden:

1. Den bondeägda skogen, kombinerad med ett — sannolikt — ganska starkt jordbruk.
2. Virkesproduktion, byavis eller storbondeorganiserad, som inte bara såldes lokalt utan också nådde avsalumarknaden.
3. Grosshandlare i Söderhamn som förmedlade kontakten med exportmarknaden och drev en del av produktionen i bygden — delvis i egen regi, delvis genom arrende, delvis enbart genom kapitaltillskott. Sådana småskaliga exportörer, som kunde hantera småskalig produktion inom ett kombinerat jord- och skogsbruk, var enligt författaren väl avpassade för att stödja den lokala ekonomin under den tidiga industrialiseringen.

Barriären bröts ned, när lastbilarna började konkurrera om transporter vid mitten av 1920-talet. Men det var inte bara kostnadsbarriären som sviktade utan också grosshandlarnas försteg på exportmarknaden. Gamla familjeföretag med upparbetade kontaktvägar ut i världen och ned i de lokala ekonomierna såg sig utkonkurrerade på en anonym, bankdo-

minerad kapitalmarknad. Med detta var förutsättningarna för de småskaliga marknadsformerna borta. Det samhälle som fram till dess haft en förhållandevis positiv utveckling drabbades nu i stället av en svår kris.

Hur går författaren till väga?

Jo, han försöker få alla upptänkliga upplysningar om sågverksindustrins utveckling på det lokala planet. Han kartlägger vilka anläggningar som fanns, karakteriserar ägandet och företagsformerna, diskuterar hur många personer som arbetade med avverkningen, sålde virke från egna skogar, transporterade sågat virke ned till hamnarna, och han ger uppgifter om vilka inkomster de kan ha fått av detta. Med andra ord: Han försöker ge en helhetsbild av den ekonomiska betydelsen av att sågverksindustrin var organiserad som den var i denna bygd.

Vad gäller samspelet mellan bönder och grosshandlare finner han, att de förra framstår som grundare — oftast som delägare, sällan som ensamägare — till sågverken, medan de senare stod för uppbyggandet samt skötseln av dem. Handlarna stod liksom på andra håll för rörelsekapitalet, men de tycks också ofta ha haft stort inflytande över själva driften. På den avgörande punkten, att behålla de lokala sågverken, har de emellertid inte ingripit mot

de lokala intressena. De var — mer eller mindre — själva en del av dessa.

Avhandlingens tyngdpunkt ligger på företagarna och deras agerande och på trävaruindustrins betydelse för bondeekonomin. Det är stora forskningsområden med en stor teoretisk apparat bakom sig, men det är inte alldeles lätt att tillämpa teorierna i lokal skala, eftersom de till stor del grundats på studier av storföretag och nationella ekonomier. Ohlsson gör t.ex. ett försök att knyta an sina iakttagelser av hur företagarformerna förändrats i Trönö till Torstendahls indelning av kapitalismens faser och menar sig kunna identifiera den klassiska industrikapitalismen och den organiserade kapitalismen. Han söker alltså anknytning till teorier för att organisera sitt material. Detta är ett av flera tänkbara arbetssätt, och det används här i ett bestämt syfte: att relatera det aktuella historiska förloppet till mer generella kategorier. Däremot räcker denna metod naturligtvis inte till för att testa den övergripande teorins giltighet. För det skulle ha krävts att undersökningen hade utgått från teorin och låtit den styra urvalet av källor och frågeställningar. Detta skulle ha blivit en helt annan analys. Det är en del av denna avhandlings charm, att författaren i stället har valt att ligga nära sitt källmaterial.

Många av Oknyttts läsare är säkert åtminstone sporadiskt bekanta med sådana källor som avräkningsböcker, lönelistor, timmerjournaler, taxeringslängder, bouppteckningar och mycket annat och vet, hur svårt det är att föra samman dem till en helhetsbild. Det är värdefullt för oss att här få se prov på så många av dem satta i sitt sammanhang. Naturligtvis har författaren inte kunnat ge en heltäckande bild för hela sin undersökningsperiod, men han har hittat tillräckligt med lokalt material för att belysa de flesta aspekterna av sin modell. Det lokala materialet används fram till ca 1910. Därefter har han av praktiska skäl gått på mer översiktliga källor.

För den lokalhistoriskt intresserade finns därför mycket att hämta, både vad gäller faktiska upplysningar och vilka källmaterial som man kan ha turen att finna. Sådana lokala källmaterial bör absolut tas till vara, och avhandlingen ger många tips om hur de kan användas.

Sven Gaunitz

Emil Löfgren: Det gamla Njurunda. Studier i hembygds-kunskap för hemmet och skolan. Utgiven av Njurunda hembygdsförening, Gotab 1988.

Under 1890-talet och åren efter sekelskiftet fick vi som bekant i vårt land ett starkt stegrat intresse för de olika landsdelarnas historia, kultur och litterära egenart. Representanter för den norrländska skogsindustrin och forskare inom skilda discipliner med norrländsk bakgrund arbetade för att sprida kännedom om Norrlands natur, näringsliv, kultur och historia. Nestorn inom den norrländska kulturforskningen, Johan Nordlander, påbörjade 1892 utgivningen av sina Norrländska samlingar, en verksamhet som skulle hålla honom intensivt sysselsatt under nästan ett halvt sekel. Industrimannen Frans Kempe understödde publikationsserien Norrländskt handbibliotek, som 1906 utkom med sitt första nummer, geologen A. G. Högboms stora översiktsverk Norrland. Naturbeskrivning.

Men det var på det lokala planet som sekelskiftets hembygdsentusiasm avsatte de mest konkreta resultaten. 1905 bildades i Uppsala Norrländska studenters folkbildningsförening. I populära föreläsningar skulle framstående vetenskapsmän skildra Norrlands natur,

fornminnen, folkliv samt politiska och ekonomiska historia. I uppöpet till den första sommarkursen i Härnösand 1907 hette det: "Låt oss alla vid dessa hembygdskurser stämma möte och på egen odlings grund ingå fostbrödralag till ädel strävan för vår egen och varandras personliga förkovran och vår hembygds välfärd." Som ett resultat av härnösandskursen bildades våren 1909 Föreningen för norrländsk hembygdsforskning. I Arkiv för norrländsk hembygdsforskning fick den 1918 ett eget organ. Förutom artiklar och litteraturanmälningar skulle arkivet även innehålla "uppsatser m.m. berörande hembygdsundervisningen och dess metodik".

En som mer än de flesta vid denna tid i praktisk gärning kom att ägna sig åt norrländsk hembygdsundervisning var folkskolläraren och kantorn i Njurunda i Medelpad Emil Löfgren (1878-1934). Löfgren var född i Ljustorps församling och växte upp i Graninge där fadern var folkskollärare och organist. Efter lärarexamen tjänstgjorde han en tid i Trehörningsjö, men kom redan 1904 till Njurunda där han i 30 års tid verkade som församlingsorganist och lärare vid Kyrkmons skola. Bland hans elever fanns Algot Hellbom, hedersdoktor vid Umeå universitet 1974 och välkänd för Johan Nordlander-

sällskapets läsare. Hellbom har många gånger betygat att just Löfgrens stimulerande undervisning bidrog till att föra in honom på den medelpadska kulturhistoriens domäner.

1922 gav Emil Löfgren ut sitt stora arbete om det gamla Njurunda. Genom Njurunda hembygdsförenings försorg föreligger det nu i nytryck. Boken var direkt avsedd för skolans hembygds-kunskap och försedd med kursplan och studieuppgifter för såväl studiecirkel som självstudium. Men den skulle också vara "en läsebok i bygdekunskap för hemmen". Som Löfgren säger i sin inledning gick Njurunda genom industrialiseringen en "sådan omvandling till mötes, att efter ett par årtionden större delen av dess befolkning har föga eller intet samband med dess historiska utveckling". Han ville därför med sin bok skapa den rätta förståelsen för den kultur-epok, "som vårt folk nu för alltid lämnat bakom sig".

Löfgren erkänner villigt att han inte är historiker av facket och han har inte heller strävat efter att åstadkomma en heltäckande och systematiskt upplagd sockenhistorik. Han var emellertid en flitig arkivforskare, väl förtrogen med inte bara de lokala källorna — även muntliga sådana i form av gamla traditionsbärare — utan också med riksarkivets skilda se-

rier. Åtskilligt av innehållet är naturligtvis av det traditionella och förväntade slaget. Men en hel del är originellt och påfallande modernt som isoleringen av medeltida "mentaliteter" vid intervjuerna av äldre sagesmän, liksom beskrivningen av äldre folkmängdsförhållanden och giftermålsfält så som de avspeglas i jordeböcker och ministeriallängder. I den norrländska hembygds litteraturen intar Löfgrens bok en självklar rangplats.

Lars-Göran Tedebrand

K. P. Lefflers folkmusiksamling. Med inledning och kommentar av Margareta Jersild. Arkiv för Norrländsk hembygdsforskning XXII, 1987. Utgiven av Läns museet-Murberget, Härnösand, i samarbete med Svenskt Visarkiv. 295 s.

Slatta fra Västerbottn. 415 spelmanslåtar samlade och kommenterade av K Gunnar A Karlsson och Siw Burman. Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie C. Folkminnen och folkliv, Nr 6. 1987. 362 s.

Jernberglåtar. (Red. Sven Ahlbäck.) Utgiven av Läns museet i Gävleborgs län Gävle 1986. 312 s.

För den som velat bekanta sig med den svenska spelmansmusiken har den stora utgåvan

Svenska Låtar länge haft en central position, för såväl forskare som utövande musiker. Denna monumentalutgåva i 24 band är huvudsakligen ett verk av två män: häradshövding Nils Andersson och frisören Olof Andersson vilka på den statligt understödda Folkmusikkommisionens uppdrag under detta sekels första decennier gjorde de uppteckningar och insamlingar som ligger till grund för verket samt stod för redigeringen.

Svenska Låtars betydelse som källa avspeglas bland annat i att denna utgåva från 20- och 30-talet kom i två nya upplagor under det folkmusiksvärmande 70-talet. Samtidigt som Svenska Låtar är en viktig källutgåva är dess centrala ställning på många sätt problematisk. En svag punkt är att den kan få notskriften att framstå som primär i förhållande till det traditionsenliga framförandet, en fara som dessbättre minskat under de senaste decennierna med fonogrammens genombrott och ett uppmärksammande av spelmännens centrala roll. En annan svaghet hos Svenska låtar är att en utgåva i detta format lätt kan framstå som den samlade utgåvan av svensk spelmansmusik och att den totala spelmansrepertoaren därmed är redovisad. Så är det inte: en utgåva på mellan 240 och 2400 band skulle kanske ha varit mer lagom. Dels för att

många spelmän dokumenterades ytterst knapphändigt eller inte alls, dels för att stora delar av Sverige lämnades utanför. Speciellt blev Norrland ojämnt behandlat: Hälsingland, Jämtland/Härjedalen och Medelpad är förhållandevis väl behandlade, Gästrikland däremot ganska ytligt och de nordligaste landskapen saknas helt. Orsakerna till att Ångermanland, Norrbotten, Västerbotten och Lappland uteslöts ur Svenska Låtar har aldrig redovisats. Visserligen har framkommit att de sågs som hörande till K. P. Lefflers undersökningsområde (se nedan), men när denne avled 1922 pågick fortfarande insamlingsarbetet för Svenska Låtar som då hade kunnat utsträckas till att också omfatta nordligaste Sverige. En möjlig orsak kan också ha varit att man i tidens evolutionistiska anda främst såg den samiska musiken som värd att uppteckna i norra Sverige. Ett resultat blev i alla fall att ett tillfälle att bevara och offentliggöra spelmansmusik från norra Sverige gick förlorat.

Bristerna i Svenska Låtar på det norrländska området går inte att reparera helt, men under de senaste åren har det kommit flera utgåvor som kompletterar bilden och bidrar till att göra bristerna synliga. Flera mindre häften (upp till ca 50 låtar) har utgivits av spelmansförbund, länsbildningsförbund

och lokala entusiaster, och nyligen har tre större utgåvor kommit som ska behandlas i denna recension. De representerar olika landskap, olika förhållningssätt till spelmansmusiken och delvis också olika syften.

Ovan har K. P. Lefflers namn nämnts. Denne var tidigt ute som folkmusikupptecknare i Mellansverige vid sekelskiftet och i Ångermanland, dit han kommit som tidningsman i Härnösand, från år 1907. Han tog initiativ till länets spelmanstävlingar i Zorns anda, och bedrev i samband med dem och på resor under sommarledigheter uppteckning av länets folkmusik. Ursprungligen planerade han att låta sina uppteckningar ingå i Svenska Låtar, men samarbetet med Nils Andersson bröts 1919. Detta år fick han en fast tjänst vid avelningen för folkmusik vid Länsmuseet-Murberget i Härnösand och kunde på heltid ägna sig åt uppteckningsarbete och utgivning. Han planerade att ge ut en pendang till Svenska Låtar med titeln Folkmusiken i Norrland men hann endast färdigställa 4 häften av planerade 31 från Ångermanland före sin bortgång 1922. I och med hans bortgång upphörde museets insamlingsverksamhet, och hans samling om ca 1 000 melodier och visor — de flesta upptecknade av honom själv — från främst

Ångermanland har därefter i stort sett legat orörd fram till för ca 10 år sedan, då man vid museet uppmärksammade vilken skatt som fanns i samlingarna (Lefflers tjänst är f.ö. återinrättad sedan 1986, vilket visar den ökade medvetenheten om musikens självklara ställning i den kulturhistoriska dokumentationsverksamheten). Nu har en stor del av Lefflers samling utgivits av Läns museet-Murberget i Härnösand i samarbete med Svenskt Visarkiv under titeln K. P. Lefflers folkmuksamling. Den innehåller faksimilåtergivning av Lefflers renskrifter av uppteckningar från Medelpad och Ångermanland, totalt ca 70 visor och ca 540 instrumentalmelodier uppställda efter respektive av de 39 informanterna som redovisas sockenvis. De ca 400 låtar i Lefflers samling som endast finns i form av fältanteckningar har däremot inte återgivits — något skäl för detta anges inte, möjligen är det av trycktekniska skäl. Det uppges också att dessa är delvis svårtydbara. Av Lefflers hand är också många levnadsbeskrivningar över informanter och låtkommentarer. Margareta Jersild vid Svenskt Visarkiv har sammanställt materialet, skrivit en inledning om Lefflers verksamhet samt utarbetat kommentarer, främst rörande informanternas biografier utifrån kyrkobokföringsdata

och i några fall intervjuer med efterlevande.

2 medelpadssocknar och 18 ångermanlandssocknar finns representerade i utgåvan, de flesta med en à två spelmän eller sångare vardera. Undantaget är Gudmundrå socken som representeras av 10 informanter (de flesta dock inflyttade från andra socknar) och närmare hundratalet låtar och visor. Alla låtar är efter fiolspelmän utom det femtiotal som upptecknats efter klarinettspelmannen Per Bohlin från Tåsjö.

Låtarna är i huvudsak danslåtar. Intressant är att Leffler inräknade danser som schottis, hambo och polkett bland det som var värt att bevara, och således hade sin främre gräns för vad som innefattades i folkmusik längre fram i tiden än t.ex. N. och O. Andersson, som utslutit dessa danser ur Svenska Låtar. Leffler tar främst avstånd från moderna danser som bostonvals och melodier som visade inflytande från dragspelsmusik och grammofon. Följaktligen är det de ovannämnda danserna som tillsammans med polskor och valser dominerar. Den regionala varianten hyfsapolkett finns också med i ganska stort antal. Dessutom förekommer danser som kadrilj och tremanengelska med enstaka belägg. Av låtar som varit knutna till bröllop dominerar ett tiotal brudmarscher. I flera fall upp-

ges dessutom att Fredmans sång nr 12 ("Ja må hon leva"-melodin) använts som brudmarsch. En marsch från Ådalsliden uppges ha använts när brudgummen "spelades hemifrån". Några enstaka programmatiska låtar förekommer också (Bonden och Näcken, Sval-låt). Musik som använts i samband med fäbodväsendet tycks Leffler inte ha kommit i kontakt med.

Bland visorna återfinns såväl äldre barn- och vaggvisor som sådana episka visor som var allmänt förekommande i landet vid sekelskiftet såsom Flickan som trampade på brödet, Alonzo och Imogene och Vi sålde våra hemman, men också sådana som har en tydlig lokal förankring: Visa från Sundsvall, Vallflickorna i Ragunda, Brudfärden i Nora. Här hade det varit på sin plats med upplysningar om visornas ursprung, om de förekommit i lokala skillningstryck eller i övrigt är kända tidigare.

Vad man också kunde ha önskat är en mer detaljerad översikt som presenterat hela Lefflersamlingen, dvs. också redogjort för innehållet i de utgivna häftena av Folkmusiken i Norrland samt de ca 400 låtar som endast föreligger i Lefflers fältuppteckningar. Vilka socknar och spelmän finns representerade där och i vilken omfattning? Jag ställer denna frå-

ga eftersom Leffler-uppteckningar också förekommer i den nedan recenserade utgåvan från Västerbotten.

K. Gunnar A. Karlsson och Siw Burman, båda från Burträsk, var bland de första av de ungdomar som intresserade sig för spelmansmusik från Västerbottens län under 70-talet. De har under 70- och 80-talet varit verksamma som spelmän och insamlare av folkmusik, såväl på amatörbasis som inom olika insamlingsprojekt. Nu har de sammanställt en samling om 415 låtar från Västerbotten vilken givits ut av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, där deras insamlingsmaterial också finns bevarat. Samlingen, som har fått namnet Slatta fra Västerbottn, är den första samlingen från Västerbottens län av större omfattning, och är därför välkommen på samma sätt som Leffler-utgåvan. Cirka 300 av låtarna härstammar från deras egen insamlingsverksamhet, resten är hämtat ur olika äldre källor antingen i form av äldre uppteckningar eller författarnas uppteckningar efter äldre inspelningar med nu bortgångna spelmän. I en inledning berättar de bl.a. om sina ideer när de började insamlingen, möten med spelmän, ger källkritiska aspekter på att göra tillbakablickande inspelningar med fiolmusik och diskuterar något hur man ska

gå till väga för att förvandla inspelningar till notskrift.

Samlingens namn lyfter fram ett dialektalt begrepp för 'låt': *slatt* - eller *slått*, som uttalet är i sydvästerbottniskan. Karlsson & Burman förbinder i inledningen detta med den norska benämningen *slått*. Frågan är dock om detta är resultatet av något speciellt norskt inflytande i Västerbotten som författarna framhåller. Snarare är det nog ett äldre gemensamt nordiskt ord som bevarats, ett ord med ursprung i verbet *slå*, vilket har använts i betydelsen 'spela på stränginstrument'. Författarna anför också verbet *naarsk* 'dansa en norsk dans', vilket finns i levande tradition i burträskmålet, som ytterligare belägg för kontakt med Norge på musikområdet. Detta begrepp och dess användning kunde ha givits en utförligare förklaring — vilka danser är det man kallat norska?

Man kan ana fyra olika principer som varit vägledande för urvalet: låtarnas estetiska kvaliteter, låtarnas funktionella variation, en önskan att få med vissa namnkunniga spelmän samt att få vissa äldre källor representerade. Låtarna spänner, som författarna själva framhåller i inledningen, från polskor med rötter i 1700-tal, äldre och yngre 1800-talslåtar som kadriljer, polketter och schottisar samt nykomponerade låtar i

gammal stil hämtade från så långt fram som 1970-talet. Bland de spelmän som är rikast representerade finns Emil Carstedt, syskonen Elsa Siljebo och Carl Viklund, Janne Mårtensson, Sören Johansson och Manfred Arnkvist, samtliga med över 20 låtar var. Av äldre uppteckningar återges 40 låtar ur K. P. Lefflers samling, ett 40-tal låtar ur Västerbottens läns hembygdsförenings samling med uppteckningar från 1920-talet av Axel Eek, Curt Berg m.fl., ett tiotal låtar upptecknade av Sten Weibring under 30-talet i samband med dansuppteckning, ett tiotal låtar upptecknade efter Janne Mårtensson av Jon-Erik Öst under 50-talet för länets spelmansförbund samt enstaka låtar ur olika äldre notutgåvor. Spelmännen Carl Viklund och Anselm Hedlund, som författarna besökt och intervjuat, står själva för uppteckningarna av sina låtar. Låtarna ur Leffler-samlingen finns ej med i den ovannämnda utgåvan, utan är hämtade ur Lefflers fältuppteckningar. De är så gott som samtliga efter spelmanen Göran Lindblom vilken hade låtar efter såväl ångermanländska som västerbottniska spelmän, och det är de sistnämnda låtarna som återges här. En låt finns med i båda utgåvorna: nr 79 (457 i Leffler) Polkett "Efter Fjäll-lapp från Sorsele", vilken uppges vara

efter Johan Öhlund, Bjurholm. I Leffler-utgåvan (som innehåller låtar efter Öhlund) är dock låten återgiven under Matts Th. Westerström, Själevad.

Dispositionen är närmast topografisk utifrån spelmännens hemsocknar. Författarna vänder sig först mot Burträsk grannsocken Norsjö, fortsätter via Malå till Stensele och följer Umeälven söderut, hoppar sedan till Nordmaling och går upp i södra Lappmarken. Därifrån gör man åter ett hopp till Umeå och går via kustsocknarna norrut för att slutligen hamna i Burträsk. Lefflers, hembygdsföreningens och Weibrings uppteckningar är inlagda på lämpliga ställen efter vägen.

Majoriteten av låtarna är ursprungligen danslåtar där polskor, valser, schottisar, hyfsor och polketter dominerar men det finns också förhållandevis många kadriljmelodier i utgåvan. Författarna kan också lämna förtydliganden och rättelser till den beskrivning som publicerats i Svenska folkdanser av hur kadrilj dansats i Västerbotten. Vidare finns också låtar till äldre danser som Tri-manengelska, Skaka borti kjolen och Promenaden. Av bröllopslåtar finns flera brudmarscher, samt från Åsele en skänklåt som spelades när man lämnade gåvor till brudparet, och en tolvskillingspolska som spe-

lades när var och en av de manliga gästerna dansade med bruden och därpå betalade en tolvskilling för en sup. Från Umeå finns en särskild brudsiarlåt som spelades då brudparet visades upp för brudsiarna, den objudna allmänhet som hade samlats runt bröllopgården. Exempel finns också på gånglåtar som använts vid olika arbeten, t.ex. vid spelning av timmer, eller som i fallet med "darjtramparlåten" som fått sitt namn efter att den användes då man trampade ned granris vid bygget av kajen i Umeå. Ordet *darj* i titeln betyder 'barr'. Noteras kan också att flera av de nykomponerade låtarna har karaktärsnamn, t.ex. Månken över Dammet, Skymning över Tällvattnet, Forsritten.

Man kunde önska att författarna skrivit något om hur pass representativt urvalet är för Västerbottens län som helhet och för olika delar av länet. En tendens man kan ana och som författarna också uttryckt i annat sammanhang är att äldre låtar, främst polskor, bevarats bättre i lappmarken medan kustsocknarna påverkats starkare av danserna från 1800-talets andra hälft. Förklaringen till detta verkar vara att spelmän från lappmarken som Emil Carstedt och Alfred Nilsson, som lärt sig spela av äldre spelmän, spelat enbart för eget nöjes skull och aldrig påverkats av samtida

dansrepertoar. Eller är det också så att de yngre danserna dröjde med att slå igenom hos den dansande allmogen i Lappmarken?

Principen för sammankopplingen av låt och spelman är i vissa fall något oklar, vilket är olyckligt då innehållsförteckningen är upplagd efter spelmän. De namn som står i innehållsförteckningen är med vissa undantag namnen på de spelmän vars framförande av en låt ligger till grund för notbilden. Under Spel-Viktors namn presenteras dock två låtar upptecknade efter Carl-Erik Palmberg vilken lärt sig dem av Spel-Viktor. Dessa låtar borde ha stått under Palmbergs namn, på samma sätt som det under Franz Viktor och Herman Burmans resp. Manfred Arnkvists namn återfinns låtar dessa lärt sig efter Spel-Viktor. Under Fritz Nystedts namn återges låtar komponerade av denne men upptecknade efter Sören Johansson. Övriga låtar efter Johansson står under dennes eget namn. (Författarna uppger också att det existerar en inspelning med Nystedt där denne spelar egna kompositioner, men de har inte utnyttjat denna inspelning som källa — varför?) Låtarna ur Lefflersamlingen återges under upptecknaren K. P. Lefflers namn och inte under spelmännens namn, i motsats till uppteck-

ningarna gjorda av t.ex. Sten Weibring.

I en separat avdelning finns kommentarer om de enskilda spelmännen och låtarna: biografiska uppgifter, spelmännens läromästare och egna verksamhet, förklaringar till ev. låttitlar och andra uppgifter. Författarna har inte gjort särskilda undersökningar just för kommentardelen, utan delger de fakta som tillkommit i samband med insamlingen. Detta gör att vissa spelmän i stort sett endast presenteras med sina namn och hemorter. I andra fall kan författarna ge en levande bild av spelmän de själva träffat, med små guldkorn insprängda om t.ex. spelmännens egen syn på sin musik och sitt musicerande. Re-na faktauppgifter av större intresse förekommer också, t.ex. uppgifterna om hur nyckelharpan introducerades i norra Västerbotten. Trots att nyckelharpspelmannen Sten Weibring var verksam i länet från 30-talet var det i stället via ett TV-program på 60-talet som impulserna kom. Spelmannen och snickaren Manfred Arnkvist såg där hur instrumentet var konstruerat och byggde en egen nyckelharpa utifrån dessa intryck.

Huvudändamålet med utgåvan är att göra västerbottniska låtar tillgängliga för den som vill spela själv. I detta avseende är utgåvan föredömlig: notbilden är klar och lättläst och i

stort format. Ingenstans tvingas man vända blad mitt i en låt, vilket förekommer här och var i Leffler-utgåvan. Framhållas ska också att författarna själva ser utgåvan som en början till en kartläggning av västerbottnisk folkmusik, och de skisserar också fortsatta forskningsuppgifter: dokumentation rörande äldre spelmansgenerationer och instrumentbyggare, och jämförelser av västerbottniska låtar med melodier från andra delar av Norrland. Jag ser med spänning fram emot fortsatta studier från författarna, vilkas förtrogenhet med den västerbottniska spelmansmusiken borgar för intressanta resultat. Kanske vi får se exempelvis en grammatik för västerbottniska kadrilj- eller polskemelodier?

Den tredje utgåvan är av ett annorlunda slag. Den är en djupstudie av spelmansmusiken i en släkttradition, där gjuteriarbetaren Gustav Jernberg (1881-1964) från Sikvik utanför Gävle, senare Österbybruk i Uppland, innehar centralpositionen. Jernberglåtar, som är utgivna av Läns museet i Gävleborgs län, innehåller sammanlagt 238 låtar efter och av Gustav Jernberg, dennes söner Anton (1909-) och Herbert (1911-1975) samt Antons son Per Gustaf (1949-). I Svenska Låtars Upplandsdel är Gustaf Jernberg representerad med endast 7 låtar, vilket visar hur vansk-

ligt det är att endast förlita sig på det verket. Jernberglåtar har en lång bakgrundshistoria och flera personer har medverkat: Anton och Herbert Jernberg började redan på 20-talet att göra enstaka uppteckningar av faderns låtar, och under 50-talet gjorde de många inspelningar med fadern. 1975 började Anton Jernberg att systematiskt teckna upp låtar med en utgåva som syfte. Efterhand drogs hans elev Sven Ahlbäck, som nu är traditionens främste representant, in i arbetet, och denne står för en stor del av utgåvans utskrifter från band, renskrift och står för låtkommentarer och en stor del av inledningstexten samt huvuddelen av det redaktionella arbetet. I arbetsgruppen som sammanställt utgåvan ingår också Gunnar Ahlbäck, Per Gustaf Jernberg, Per Anders Hillblom och Lena Åstrand.

Denna släkttradition belyses ur flera olika synvinklar. Inledningsvis presenteras Lena Åstrands levnadshistoriska utredning rörande Gustaf Jernberg. Denne var son till en fiskare i Sikvik utanför Gävle och spelade redan som barn på lokala danstillställningar. I ungdomen hade han flera olika grovarbeten och blev 1900 gjutarlärling. Efter militärtjänstgöring 1902-1904 i Sollefteå hamnade han som gjutare i Lingbo i södra Hälsingland

1906-1911. När gjuteriet gick i konkurs, flyttade man till Tierp, senare till Gävle och från 1919 var han anställd som gjutare vid Österbybruk. 1912 vann han en spelmanstävling i Uppsala och kom på så vis i kontakt med spelmansrörelsen. Tillsammans med sönerna spelade han under 20- och 30-talet såväl i ett folkdanslag, i en kammarorkester som i en särskild trio med spelmanslåtarna på repertoaren. "Jernbergstrion" uppmärksammades av radion och framträdde ofta i utsändningar under 30-talet, ibland så ofta som var fjortonde dag. Sönerna var också verksamma som dansmusiker, var med vid bildandet av Upplands spelmansförbund 1945 och var i fortsättningen mycket aktiva inom spelmansrörelsen.

Per Anders Hillblom som sedan 70-talets början forskat kring spelmansmusiken i Gästrikland tecknar en bild av den musikaliska miljö som GJ växte upp i, låtarnas förankring i Gästriklands sociala samvaro och redovisar de traderingslinjer som ligger bakom GJ:s repertoar. Genom dels farfadern, dels genom eget samspel inom spelmansrörelsen med beryktade spelmän som Per Persson Menlös och Wilhelm Gelotte tillägnade han sig en stor del av den repertoar som fanns kring Dalälvens nedre lopp som i mycket går tillbaka på nyckel-

harpospelmannen Byss-Kalle. Under tiden i Lingbo samspelade han mycket med spelmannen Karl Lindblad och tog därigenom upp låtar ur sydhållsingsk tradition. Dessa traderingsprocesser åskådliggörs med sociogram som visar hur olika spelmän har låtar efter varandra och hur de stått i dokumenterade lärare-elev-förhållanden.

I ett kapitel med titeln "Om musiken" gör Sven Ahlbäck en djupgående analys av låtarnas uppbyggnad. Det är en noggrann genomgång av de strukturella drag som skiljer olika låttypen från varandra: vad i de rytmiska och metriska mönstren skiljer en 16-delspolska från 8-delspolska och från springvals, och polka från polkett? Likaså analyseras hur melodierna byggs upp av motiv till fraser och repriser, och där finns två skikt: ett äldre där ett motiv varieras oavbrutet och kommer längre och längre från ursprunget ("fortspinning"), och det yngre där fråga-svar-motiv ställs emot varandra i symmetriskt uppbyggda 8-taktersperioder. Även de melodiska principerna, äldre modala och yngre harmoniska, ges en utförlig presentation. I ett avsnitt ges uppgifter om det tekniska utförandet, alltså hur man ska tolka de många specialtecken som tillämpas i upppteckningarna (främst i Sven Ahlbäck's upp-

teckningar vilka är mycket detaljrika) samt hur puls och taktiska markeras med stråkföringen i form av s.k. rullstråk, en teknik som är vanlig inom folkmusik men närmast tabu i akademiskt violinspel. Detta kapitel är faktiskt en av de bästa presentationer av spelmansmusikens strukturer jag sett. Här är det mycket av spelmannens "tysta kunskap" som har formulerats.

Låt delen innehåller 120 låtar som Gustaf Jernberg lärt av andra spelmän, ett åttiotal låtar han själv komponerat, 15 låtar vardera komponerade av Anton och Herbert Jernberg samt 4 av Per Gustaf Jernberg, summa 238 låtar. Vissa av låtarna återges i 2- eller 3-stämmiga arr av Herbert Jernberg, några i alternativa uppteckningar.

Till de 120 traditionella låtarna har Sven Ahlbäck gjort en variantförteckning, där han gått igenom samtliga delar av Svenska Låtar och många andra samlingar för jämförelse. Till detta redovisar han likheten mellan Jernberglåtarna och andra uppteckningar i en fyrgradig skala a-d, där a står för i det närmaste identisk utformning (varianterna går tillbaka på samme spelman), b och c olika grad av avvikelser och d betecknar en strukturell likhet mellan vad som är att betrakta som två olika låtar.

De nykomponerade låtarna

visar upp flera olika drag, där kontakten med spelmansrörelsen visade sig i form av tekniskt avancerade låtar, ofta med djärv harmonik i Herbert Jernbergs arrangemang. Det var alltså ett konstmusikaliskt stilideal som fick genomslag i spelmansrörelsen under 30- och 40-talet. Under slutet av sitt liv återgick Gustaf Jernberg till en mer ålderdomlig stil. Fleura av de nykomponerade låtarna har tillkommit i samband med uppvaktningar av olika slag, och är alltså tillägnade vissa personer — en intressant kontext för nyskapande av låtar under 1900-talet.

Även denna utgåva är ett urval av låtar, och det kunde ha varit intressant med en presentation av urvalsprinciperna. I en finstilt passus på s. 61 heter det att "Av Gustaf Jernbergs repertoar från 1900-talets början (dvs hambo, schottis och polka, AA) är endast få exempel med i denna utgåva". Det är de äldre låtarna och GJ:s egna kompositioner i denna stil som utgivarna sett som mest väsentliga för bilden av GJ som spelman, och detta är ju en rimlig inställning. Hoppas bara att denna del av GJ:s repertoar också blivit dokumenterad på något sätt, i alla fall i form av en titellista.

Som ovan nämnts är Sven Ahlbäcks utskrifter i många fall mycket detaljrika, vilket ibland

kan göra att notbilden ger ett svårsläsligt intryck. Likaså är de utskrifter som är gjorda av bröderna Jernberg ibland ganska hopträngda och ger ett intryck av att vara gjorda för eget bruk och inte för allmän spridning.

Förutom dessa anmärkningar kan sägas att utgåvan av Jernberglåtar är ett av de viktigaste arbetena inom studiet av spelmansmusik under de senaste åren, framför allt genom sin rikedom på ideer på det metodiska planet.

Alf Arvidsson

IÖGT-NTO i Jämtland och Härjedalen — en historisk återblick 1886-1986. Östersund 1988, pris 75:- ill.

År 1886 bildades i Jämtlands län flera godtemplardistrikt. För att fira hundra år av verksamhet har Jämtland-Härjedalens distrikt av IÖGT-NTO utgivit en jubileumshistorik omfattande 176 sidor.

Hur kan man anmäla denna faktaspäckade historik av en verksamhet med "många ansikten" och ett finmaskigt organisationsnät? För egen del kommer jag att ha störst nytta av boken som "uppslagsbok" placerad i hyllan för folkrörelse- och folkbildningslitteratur — en jämtlänning, liksom personer med

ett aktivt förflutet inom nykterhetsrörelsen, har naturligtvis en mera mångsidig glädje av boken. Här, liksom i flertalet liknande jubileumsböcker, är boken upplagd ur ett "organisationsperspektiv", även när det gäller personliga minnen av arbetet. Artiklarna växlar mellan makro- och lokalplan — från organisatoriska översikter till "ögonblicksbilder" — de senare i form av intervjuer eller upptecknade vid studiecirkelprojekt.

Boken illustreras med ett 50-tal fotografier — för en etnolog är det en givande uppgift att analysera dessa. Bilder med organisatörer överväger — ett stort antal leende organisatörer utstrålande en utvecklingsoptimism. Bilderna från mötet med naturen utstrålar ordning, kollektiv glädje och disciplin. Att detta är en viktig iakttagelse sedd i ett större sammanhang förstår vi när idéhistorikern Gunnar Eriksson säger om organisatören: "Hans mentalitet är maktmänniskans, politikerns, filantropens, demokratens. Han tar gestalt i Linné under hans välorganiserade herbarationer, hos fysikotologiska predikanter, hos folkhögskolornas första biologilärare och överhuvudtaget i folkrörelserna från småfåglarnas vänner till nykterhetsloger, friluftsförbundet och naturskyddsföreningar med utflykter i det gröna på programmet. Han är en natur-

lig utväxt på ett välorganiserat samhälle." (Lövsångaren i utopia..., *I framtidens tjänst*, 1986, s. 248.)

På det materiella planet kan godtemplarhusen ses som symboler för rörelsens ideer och verksamhet, dvs. den speciella livsform eller det kollektiva medvetande som delas av "de egna" (se s. 63). Ett annat sätt att få grepp om godtemplarnas ideer och värderingar är att se på motsatsparet *vi* och *dom*. I

boken finns en rapport om studieverksamheten i skogskojor under åren 1951-52 som kunde vara en utgångspunkt för ett sådant studium. Sammanfattningsvis kan framhållas att nämnda bok, som kan ses på många olika sätt, även kan ge ett viktigt bidrag till *Sverige-bilden* som i nutiden är föremål för en intensiv kultur- och samhällsvetenskaplig forskning.

Kurt Genrup

Medarbetare i detta nummer

Alf Arvidsson, f. 1954 i Gävle, arbetar vid etnologiska institutionen i Umeå med en avhandling om folkligt musikutövande.

Noel D. Broadbent, Umeå, docent i arkeologi och föreståndare för Umeå universitets Center för arktisk kulturforskning.

Sven Gaunitz, Vindeln, f. 1935, lektor vid Institutionen för ekonomisk historia vid Umeå universitet.

Kurt Genrup, f. 1944 i Kalmar, forskare och lärare vid etnologiska institutionen i Umeå.

Nils Lindblom, Skellefteå, f. 1939 i Renbergsvattnet, Burträsk socken. Har tidigare medverkat med flera lokalhistoriska artiklar i Oknytt.

Ulf Lundström, f. 1953 i Skellefteå, och verksam där som bibliotekarie. Har bl.a. sammanställt historiker över hemman i Skellefteå storsocken 1539–1650.

Bertil Marklund, Skellefteå, avdelningschef på Kulturkontoret där. Gav 1985 ut skriften Samer och nybyggare i det gamla Malå. Medredaktör för detta nummer av Oknytt.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor i historisk demografi vid Umeå universitet och Johan Nordlander-sällskapets ordförande.

Christer Westerdahl, f. 1945, är antikvarie vid Örnsköldsviks museum, och har bl.a. publicerat Norrlandsleden I–II (1988–1989), samt en bok om äldre samiskt båtbygge (1987).

Gunnar Westin, Stockholm, f. 1914, f.d. chef för Riksutställningar, tidigare landsantikvarie i Västerbottens län.

Staffan Wiklund, f. 1935, gymnasielärare i Luleå men nu verksam vid Institutionen för nordiska språk i Umeå. Arbetar med en avhandling om våtmarksord i de nordsvenska dialekterna.

Innehåll

GUNNAR WESTIN: Arkeologi och byabeskrivningar i skelleftebygden	1
NOEL D. BROADBENT: Bjuröklubbs arkeologi	15
ULF LUNDSTRÖM: Birkarlar och handelsplatser i Skellefteå socken	24
BERTIL MARKLUND: Jacob finne wid Byske älfwen	41
NILS LINDBLOM: Från forntid till nutid	46
CHRISTER WESTERDAHL: De första prästerne i Ångermanlands lappmark	55
RECENSIONER OCH ANMÄLNINGAR	76
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	97